

वैशम्पायननीतिप्रकाशिका

(सीतारामकृततत्त्वविवृतिसहिता)

NĪTIPRAKĀŚIKĀ

BY

VAISAMPĀYANA

WITH

TATTVAVIVṚTI

OF

SĪTĀRĀMA

EDITED BY

T. CHANDRASEKHARAN, M.A., L.T.,
*Curator, Government Oriental Manuscripts
Library, Madras*

(Prepared under the orders of the Government of Madras)

PREFACE

DHANURVEDA or the branch of knowledge which deals with the different varieties of weapons and arms is one of the four Upa Vedas, namely, ĀYURVEDA DHANURVEDA, GĀNDHARVA VEDA and NĀṬYA VEDA which are attached to the Rgveda, Yajurveda, Sāmaveda and Atharvaveda respectively (Vide) Commentary—

यजुर्वेदस्योपवेदो धनुर्वेद उदाहृतः ।
 अथोपवेद आयु रसात्साम्नो गान्धर्व उच्यते ॥
 अथर्वगम्य भरतमिति वेदोपवेदताः ।

(नीतिप्रका० प्या १-१६)

Dhanurveda is defined as follows

सङ्गविद्यादिकं यत्तु धनुर्वेदाङ्गं हि तत् ।

(नीतिप्रका० प्या १-१८)

The present work NĪTIPRAKĀŚIKĀ of Vaiśampāyana is a good illustration of this branch of knowledge Dhanurveda had its origin from Brahmī who revealed it first to Pṛthu, son of Vena, pleased with his good administration even in Kali age

लक्ष्मणायान् जगौ ब्रह्मा राजशास्त्रे महामतिः ।
 पंचाननं सहस्रानि रुद्र संक्षिप्य चाश्रयीन् ॥
 वेदस्यामग्नौ भगवान् सर्वसंक्षिप्य महामतिः ।
 शतप्रपाप्मापयोर्नीतिं शक्रे मद्रामते ॥
 संक्षिप्तमायुर्विज्ञाय मत्पुत्रांशुं बुद्धिशोभनं ।
 तदाश्रयोद्धेतुमाय मया तत्र निवेष्टने ॥

(नीतिप्रका० १२३, २७, २८)

This Upaveda as revealed by Brahmī consisted of one hundred thousand chapters But foreseeing the mental and physical deterioration of the later generations the subsequent writers on the subject simplified it to enable the people to comprehend it easily. Brahmī Maheshvara, Skanda Candra Pracetas Manu Bṛhaspati, Śukra Bhāradvāja, Vedavyāsa and Gaurāśuras are the subsequent writers on the subject Vaiśampāyana reduced this Upaveda to eight chapters (Adhyāyas) The first five Adhyāyas deal with the classification and definition of the various weapons and arms The other three Adhyāyas deal with military strategy recruitment of soldiers to the army, appointment of officers and their emoluments and the duties of kings

NĪTIPRAKĀŚIKĀ is the title of the present work as designated by the author in the opening stanza. The term *nīti* in this context connotes a wider sense and it is probably meant to include *Rājanīti* dealing with politics and state administration and *Danḍanīti* dealing with military strategy. This work comes in the category of works like *Kāmandakya Nitisāra* and *Kauṭilya Arthaśāstra*, *Harihara Caturanga*, *Saṅgrāma Vijayodaya*, etc. But, while these latter works deal either with military strategy or state politics or both *Nītiprakāśikā* alone deals with the different varieties of weapons besides military and state administration. *Agnipurāna* also deals with certain varieties of weapons. But the classification and description of weapons given in this work are more definite and elaborate based on an accurate knowledge of the weapons which were used in ancient India.

More than 136 weapons are mentioned and described in this work and they are all classified under four groups or varieties, namely (1) *Mukta*, (2) *Amukta*, (3) *Muktamukta* and (4) *Mantra mukta*. These four varieties are considered to be the four feet of the *Dhanurveda* personified.

मुक्त चेद्य ह्यमुक्त च मुक्तामुक्तमत परम् ।
मन्त्रमुक्तं च चत्वारि धनुर्वेदपदानि वै ॥

(नीतिप्रका० २, ११)

But the *Agnipurāna*, which also deals with weapons, mentions the four divisions of the army, namely, *ratka*, *gaja turaga* and *padātī*, as the four feet of *Dhanurveda* and gives a different classification of the weapons consisting of five varieties.

धनुष्पादं धनुर्वेदं धदे पद्मविध द्विज ।
रथनागाधपत्नीना योषाश्राश्रिय धीर्नितम् ॥
यन्त्रमुक्त पाणिमुक्त मुक्तमप्रारित तथा ।
अमुक्त बाहुयुद्धं च पञ्चधा तत्प्रकीर्तितम् ॥

(अग्निपुरा० अ० २४९ श्लो० १, २)

Particulars regarding the identity of *Vaisampāyana*, the author of the present work, are not available. This work is accompanied by a commentary called *Nītiprakāśikā Tatpavivṛti*. The name of the commentator is *Sitārāma* of *Kaunḍinya* family. He was the son of one *Nāṣajugā* a name which is familiar in *Mysore* and some parts of *Karnāṭaka*,

This edition containing the text and commentary of Nitiprakāśikā is based respectively on the manuscripts described under D Nos 3875 and 3878 preserved in the Government Oriental Manuscripts Library, Madras

Our thanks are due to Messrs M S Vaidyanathan, T H Viswanathan, V R Kalyanasundaram and N S Ramanujam of this Library who rendered help in the publication of this work

MADRAS-5,
17th December 1952

T. CHANDRASEKHARAN,
Curator

अभिमुखम्

विदितमेवेदं सर्वेषां यज्ञीतिप्रकाशिकारव्योऽयं ग्रन्थसंदर्भे ऋग्यजु सामा धर्वाण्युपनिषात्सामान्य-
वेदधनुर्वेदगन्धर्ववेदनाट्यवेदात्मकानां चतुर्णामुपवेदानामन्यतमे धनुर्वेदेऽन्तर्भवतीति ।
धनुर्वेदस्य चास्य चत्वार्यज्ञान्युपपत्तानि च तत्रोदश ।

अत्रैव व्याख्याने I-18—

धनुर्वेदस्योपवेद धनुर्वेद उदाहृत ।

ऋचोपवेद आयु स्वात् साम्नो गन्धर्व उच्यते ॥

अथर्वणस्य भरतमिति वेदोपवेदका ।

सङ्गविद्यादिकं यत्तु धनुर्वेदाङ्गकं हि तत् ॥

स चायं धनुर्वेद पाण्ड्यप्रचुरेऽप्यस्मिन् कलियुगे धर्ममनतिक्रम्य प्रजा पाल्यते
वेनवंदाय पृथक् उपदिश्यमानो दृश्यते । नीतिप्रकाशिकादिधनुर्वेदग्रन्थजातस्य मूलभूत-
लक्षाध्यायात्मकः ब्रह्मरुत कथनासीदिति ज्ञायते । तस्यातिविस्तृततामिदानीन्तनजनानां
बुद्ध्यादिसकोचं च समीक्ष्य महेश्वरप्रभृतयो ब्रह्मणोऽर्वाचीना आचार्याः सक्षिप्य प्रबन्धान्
निर्ममिरे । क्रमेण सङ्कुचितो धनुर्वेद नीतिप्रकाशिकाया वैशम्पायनेन सङ्क्षणेऽत्रेयामान-
कथनेनाष्टाध्यायता नीति ।

अत्रैव I 23, 27, 28—

लक्षाध्यायान् जगौ ब्रह्मा राजशस्त्रे महामति ।

पथाशब्च सहस्राणि रद्र सक्षिप्य चात्रवीत् ॥

वेदव्यासस्तु भगवान् तत्सक्षिप्य महामति ।

शतत्रयाध्यायवतीं नीतिं चके मद्भामते ॥

सक्षिप्यमायुर्विज्ञाय मर्त्यानां बुद्धिदोषत ।

सङ्क्षणेऽत्रेयामात्र मया तव निवेद्यते ॥ इति ।

ब्रह्ममहेश्वरप्रभृतय एकादशाचार्या धनुर्वेदस्य प्रवर्तका स्मर्यन्ते तथा कृतयो नोप-
लभ्यन्ते । तत्परिगणनान्तर्भूतौ शुक्रबृहस्पती इदानीमुपलभ्यमानशुक्रनीतिबृहस्पतिसूत्रयो
प्रणेतारानेवेति निश्चयेन वक्तुं न शक्यते । कृतिद्वयस्य शुक्रबृहस्पतिकर्तृत्वेऽप्येतद्ग्रन्थोक्त-
सहस्राध्यायपरिमितत्वस्याभावात् ।

नीतिप्रकाशिकायामध्यायपञ्चकेन षट्तिंशदधिकशतसख्यापानामायुधानां लक्षणादिकमुच्यते ।
अन्तराध्यायनिके तु म्यूहनिर्माणदिके सेनापतिनियमनादिकं च वर्णयति ।

दण्डनीतिपरत्वेनास्य ग्रन्थस्य दण्डनीतिप्रकाशिकेत्येतस्मिन्नर्थे नीतिप्रकाशिकेत्याख्यायत
इति विभाव्यते । दण्डनीतिप्रकाशनपरेऽस्मिन् प्रबन्धे राजधर्मोपदेशस्तु राजनीतौ निष्णा-
तानामेव दण्डनीतावधिकारसूचनायेवेति भाति ।

अत्रैव व्याख्याया I 49

धनुर्वेदाधिकारिणा राजनीतिमता भाव्यमिति मनसि निधाय ब्रह्मा पृथो मुख्यान् राजधर्मानुपदिशति इति ।

कामन्दकीयनीतिशास्त्रकौटिल्यार्थशास्त्रादिराजनीतिप्रतिपादकाना हरिहरचतुरङ्गसङ्ग्रामविजयो-
दयादियुद्धशास्त्रप्रतिपादकाना ग्रन्थाना सत्त्वेऽपि धनुरादीना लक्षणस्यावान्तरभेदादेव कथने-
ऽयमनितरसाधारणो विजयते । अग्निपुराणे धनुरादीना केपाचिद्विशेषकथनेऽप्यवान्तरभेदमि-
न्नाना तेषा विविच्य लक्षणादिकं नैतस्मिन्निव कथ्यते ।

मुक्त, अमुक्त, मुक्तामुक्त, मन्त्रमुक्त इति चतुर्धा भिन्नान्यायुधानि धनुर्वेदस्य चत्वारः
पादा इत्युच्यन्ते । अत्र विषयेऽस्यायुधाना पञ्चविधत्वं चतुरङ्गस्य पादत्वं च कथ्यतो
ऽग्निपुराणस्य च वैमन्य दृश्यते ।

अत्र II 11 —

मुक्त चैव ह्यमुक्तं च मुक्तामुक्तमत परम् ।

मन्त्रमुक्तं च चत्वारि धनुर्वेदपदानि वै ॥

अग्निपुराणे 249 तमेऽध्याये 1 and 2 —

चतुष्पादं धनुर्वेदं वदे पञ्चविधं द्विज ।

रथनायाक्षपत्तीना योधाधाथित्य कीर्तितम् ॥

यन्त्रमुक्तं पाणिमुक्तं मुक्तसधारित तथा ।

अमुक्तं बाहुयुद्धं च पञ्चधा तत्रकीर्तितम् ॥

अस्य च कर्ता वैशंपायन । सुमन्तुजैस्मिन्यादिकृपिवर्गेऽन्तर्भूतस्य वैशंपायनस्य
कर्त्तृत्वेऽस्यातिप्राचीनत्वं वेदसमीपकालत्वमपि वा वचनसिद्धम् । शैल्यादिकमपि तत् द्रढयति ।

अयं च धनुर्वेदोऽद्य तत्त्वविरुद्धाख्यव्याख्यासवलित प्रकाशयते । व्याख्याता चास्य
कौण्डिन्यगोत्रज नन्तुण्डाख्यविद्वन्मणिपुत्र सीतारामामिथ कश्चित् । नन्तुण्ड इति नाम्न
महीपुरपुरप्रान्ते बन्नारिप्रान्ते च बहुलतया दृश्यमानत्वात् सीतारामोऽयं महीपुरपुरवाख्य
बन्नारीप्रान्तवास्तव्यो ज्ञेयुर्ह्यते ।

अस्य मुद्रणविषये राजनीयप्राच्यविद्याहल्लिखितपुस्तकभाण्डागारे D. No 3875
संख्याङ्कितं मूलपुस्तकं तत्रैव, D No 3878 संख्याङ्कितं व्याख्यानपुस्तकं चादर्शतयोपयुक्तम् ।
उभयोरपि मानृकान्तराभावाद्यथाशक्ति परिशोच्य प्रकाशयते ।

किन्नास्य शोधनविषये साहाय्यं कृतवद्भ्य श्रीयुतचैचनारविश्वनाथकल्याणसुन्दररामानुज-
महाशयेभ्य कृतज्ञता निवेद्यते ।

मद्रपुरी,

१० दिसंबर, १९५१-

ति चन्द्रशेखर .

श्रीः

॥ वैशम्पायननीतिप्रकाशिका ॥

सीतारामकृततत्त्वविरचितसहिता

प्रथमः सर्गः

(राजधर्मोपदेशः)

मू.—श्रीमद्गजाननं वार्णो नत्वा ब्रह्मादिसद्गुरुन् ।

नीतिप्रकाशिका सेयं तन्यते सादरान्मया ॥ १ ॥

तत्त्वविवृतिः

श्रीमज्जगन्नाथमादौ भक्त्या नत्वा यथामति ।

नीतिप्रकाशिकातत्त्वविरतिं करवाण्यहम् ॥

दुर्वादिद्विरदेन्द्रकुम्भदलनाशक्तिरववागैरवरी-

हस्ताग्रादवलब्धमौक्तिकयशः सिंहः सुधीन्द्राप्रणीः ।

नञ्जुण्डाख्यबुधस्तदीयतनुजः सीतापदेनाशितो

रामः कौण्डिनगोत्रजः स कुरुते ग्रन्थं बुधान् प्रार्थयन् ॥

अथ तावद्गवतो वेदव्यासस्यान्तेवासी वैशम्पायननामा महार्थिः
कल्पुत्पन्नराजानुजिघृक्षया सूक्ष्मनीतिबुभुस्तवे जनमेजयाय चतुर्मुख-
पृथुसंवादरूपेण धनुर्वेदमुपदेष्टुं ग्रन्थादौ शिष्टनियमितप्रत्यूहापनोदनं
मंगलमन्तेवासिशिक्षायै निबध्नाति श्रीमदित्यादिना ।

गजस्थाननं यस्य सः । श्रीमांश्रासौ गजाननश्च । तं । वार्णो
सकलविद्याधिदेवताम् । ब्रह्मा आदिर्येषां । ते च ते सद्गुरवश्च ।
नीतिदेशिकान् तांश्च नत्वा । नीतिप्रकाशिका तदाख्या कृतिः ॥
सा अनादिसिद्धा । इमां मद्बुद्धिस्थां । सादरात् जनमेजयानुग्रहवशात्
मया वैशम्पायनेन तन्यते विस्तार्यते । तदुक्तं विक्रमार्कचरित्रे—

‘श्रुत्वा वैशम्पायनमुखाद्दृष्टो जन्मेजयस्तदा ।

अष्टाध्यायवर्ती नीतिं प्रावर्तयत तां तदा’ ॥ इति ॥ १ ॥

मू—श्रीमत्तक्षशिलाया तु सूपविष्टं वरासने ।

जनमेजयं महाराज द्रष्टुकाशो महानपा. ॥ २ ॥

व्या.—श्रीमत्त्वा तक्षशिलायां तदाख्याया नगर्याम् । वरासने सिदासने । सूपविष्टं तुखोपविष्टम् ॥ २ ॥

मू.—वैशम्पायननामा तु महर्षिं संशितव्रत ।

अभ्यागात् सहित शिष्यै. व्यासशिष्यो महामुनिः ॥ ३ ॥

व्या—सम्यक् शित तीक्ष्ण व्रतं यस्य सः संशितव्रतः । घर्मान् जानातीति मुनिः । अभ्यागात् । शिष्यै. स्वशिष्यै. साहितः । एतच्छ्लोकद्वयमेक वाक्यम् ॥ ३ ॥

मू—तमायान्तमृषिं श्रुत्वा जनमेजयभूपतिः ।

प्रत्युज्जगाम सहसा सह मन्त्रिपुरोहितैः । ४ ॥

व्या.—प्रत्युज्जगाम अभ्युज्जगाम । मन्त्रिपुरोहितैः सह युक्तः इत्यर्थः ॥ ४ ॥

पाद्यमर्घ्यं तथा गाञ्च मधुपर्कं विधाय च ।

तरिमन् प्रोवाच कुशलं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ५ ॥

व्या.—गा पूजार्थम् । तेनानुष्ट इति शेषः । कुशलं स्वकुशलं स्वक्षेमं प्रोवाचाकथयन् । पूर्वं गुरोः कुशलं पृष्ट्वेति भावः । सद्गुरुदर्शनात्मनोर्हर्षः राज्ञः ॥ ५ ॥

मू.—धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यन्मे दर्शनमागतः ।

तारिता पितर सर्वे पावितोऽहं त्वया मुने ॥ ६ ॥

व्या.—धन्य. धनार्हः । अनुगृहीतः देहिकामुष्मिकफलं प्रापितः । यत् यस्मान् काङ्गान् मे दर्शनं मद्दृष्टिगोचरतामागतः प्राप्तः ॥ तारिताः पापाद्दुद्धारिताः । पावित. परिशुद्धीकृतः ॥ ६ ॥

मू—इत्युक्तवन्त राजानं प्रयुयोजायिष शुभा. ।

धर्मे ते रमना बुद्धिरित्युक्तागात्सभा ततः । ७ ॥

व्या.—राजानम् । उद्दिश्येति शेषः । 'धर्मे तव बुद्धी रमतां ।
आसक्ता भवतु' इत्याद्याशीःस्वरूपं । ततः प्रत्युद्गमनयोग्यप्रदेशात् ।
सभां तक्षशिलाख्यनगर्यां विद्यमानां राजसभामगान् प्राप्तः । राज्ञा सहोति
शेषः ॥ ७ ॥

मू.—उपविष्टे मुनौ तस्मिन्मद्रपीठे नृपोत्तमः ।

परिवृत्त्यासनाभ्यां कृताञ्जलिरुपाविशत् ॥ ८ ॥

व्या.—मद्रपीठे मुन्नुपवेशार्थं कृताञ्जलिकोणयुतमङ्गलपीठे । उपविष्टे
सति । आसनाभ्यां वैशम्पायनासनसमीपे । परिवृत्य मुनेरभिमुखं
निवृत्य ॥ ८ ॥

मू.—कथान्तरमथासाद्य जनमेजयमूपतिः ।

प्रणम्य तमृषिं मत्तया कृताञ्जलिरभाषत ॥ ९ ॥

व्या.—अयं सर्वोपवेशानन्तरं । कथानां वेदशास्त्रोक्तमहाराज-
प्रतिपादकानां कथानामन्तरमवकाशं विश्रान्तिकालमासाद्य स्वाभिलाषित-
प्रश्नावकाशं प्राप्य । भक्तिराराध्यत्वप्रकारकज्ञानरूपा तथा ।
प्रणम्य जानुभ्यामवर्ति गत्वा । अभाषत प्रश्नवाक्यमुपाकम-
तेत्यर्थः ॥ ९ ॥

मू.—राजधर्माः कथास्तर्षे भारतीयास्त्वयोदिताः ।

हृदि मे संशयः कश्चित्तं भवान् छेत्तुमर्हति ॥ १० ॥

व्या.—भारतीयाः महाभारतप्रतिपादिताः । त्वयोदिताः उदाहृताः ।
स्तर्षे वेदपुराणोक्ताश्च । भाविमनुष्यजीवनसन्देहयुक्तः संशयः । तं
विरुद्धकोटिद्वयजातं । भवान् छेत्तुमर्हतीति योजना ॥ १० ॥

व्या.—कलिधर्मान् प्रपञ्चयति—इत इति ।

मू.—इतश्चानुदिनं धर्मः सत्यं शौचं क्षमा दया ।

कालेन बलिना ब्रह्मन् क्षरत्यायुर्वलं स्मृतिः ॥ ११ ॥

व्या.—इतः इमं कालमवधीकृत्य । अनुदिनमुत्तरेतरदिवसेषु । अत्य-
न्तसंयोगे द्वितीया । बलिनाशक्यप्रतीकारेण । कालेनायुः परिभेदकर्त्री ।
धर्मः इष्टापूर्तादिजन्यः । सत्यं ययार्थवचनम् । शौचमैहिकाचरणजन्य-

शुचित्वम् । क्षमा परापकारतहिष्णुता । दया परदुःखप्रहरणेच्छा ।
बल देहदाढर्चम् । स्मृति पूर्वानुभवजन्या । क्षरति हसति ।
उत्तरोत्तर नश्यतीत्यर्थ ॥ ११ ॥

मू.—वित्तमेव क्लौ नृणा जन्माचारगुणोदय ।

धर्मन्यायव्यवस्थाया कारण बलमेव हि ॥ १२ ॥

व्या.—जन्माचाराभ्या य गुणोदय स वित्तमेव । द्रव्यानिमित्तक-
एव । धर्मेण क्रियमाणा य न्यायव्यवस्था तस्या बलमेव प्रबला
लम्बनरूपमेव कारणम् ॥ १२ ॥

मू.—दाम्पत्येऽभिरुचिर्हेतुर्मायैव व्यावहारिके ।

स्त्रीपुस्त्ये कौशलरति विप्रत्ये सूत्रमेव च ॥ १३ ॥

व्या—दाम्पत्ये जायापतिभावे । अभिरुचिस्तस्मति । न
कुलगोत्रादि । व्यावहारिके क्रयविक्रयादौ मायैव कौटिल्यमेव ।
स्त्रीत्वे पुस्त्ये च श्रैष्ठ्ये कौशलरति चातुर्यरुचि । न तु स्वाचार
विप्रत्ये ब्राह्मण्ये । सूत्रमेव यज्ञोपवीतमेव । न त्वध्ययनाध्यापनादि
॥ १३ ॥

मू—लिङ्गमेवाश्रमख्यातावन्योन्यापत्तिकारणम् ।

अवृथा न्यायदौर्वल्य पाण्डित्ये चापल वच ॥ १४ ॥

व्या—आश्रमयो गार्हस्थ्ययतीकयो । ख्यातावन्योन्यापत्तावाश्रमा-
दाश्रमप्राप्ती च कारणीभूत लिङ्गमेव । शुभ्रकापायवस्त्रधारणमेव । अवृथा
द्रविणादिदानासामर्थ्येन । न्यायदौर्वल्यम् । सभायामवक्तृत्व पराजय
इति भावः । पाण्डित्ये सदसद्भूतित्वे चापल वच विशेषवचनाक-
थनम् ॥ १४ ॥

मू—अनाद्यतेव साधुत्वे स्वानमेव प्रसारणम् ।

स्वीकार एव चोद्वाहे लाज्ये केशधारणम् ॥ १५ ॥

व्या—साधुत्वेऽनाद्यतेव दारिद्र्यमेव कारणम् । न स्वाध्वेषु
साधुत्वमित्यर्थ । मत्तापनमलद्वार स्नानमेव । सौवर्णाद्यमाजान् ।

स्तातारोऽपि न भविष्यन्तीत्याशयः । उद्वाहे विवाहे स्वीकार एव सम्मति-
रेव । न तु सांबन्धविचार इत्यर्थः । लावण्ये विषये केशधारणम् ।
न तु दीक्षादिनिमित्तमित्यर्थः ॥ १५ ॥

मू.—उदरम्भरिता स्वार्थः यशोऽर्थं धर्मसेवनम् ।

दाक्ष्यं कुट्टम्भरणे सत्यत्वे घाष्टर्चमेव हि ॥ १६ ॥

व्या.—स्वार्थः स्वप्रयाजनमुदरम्भरिता कुक्षिपूरणमेव । न त्वहि-
कामुष्मिकम् । यशोऽर्थं लोकप्रसिद्धचर्यं । न त्वामुष्मकेच्छयेति भावः ।
कुट्टम्भरण एव दाक्ष्यम् समर्थत्वं, न तु परोपकारादिषु । सत्यत्वे याथार्थ्ये
घाष्टर्चमेव वाक्प्रयोगप्रौढिमैव । न तु कार्यन्याय इति भावः ॥ १६ ॥

मू.—शूद्रप्रायेषु वर्णेषु छागप्रायासु धेनुषु ।

पापण्डप्रचुरे धर्मे दस्युप्रायेषु राजसु ॥ १७ ॥

कथं तेषामियं नीतिर्विस्तृता वशमेप्यनि ।

धनुर्वेदविवेकश्च शस्त्रास्त्रज्ञानमेव च ॥ १८ ॥

व्या.—धर्मे पापण्डप्रचुरे पापण्डमात्रोपदेश्ये सति । राजसु
दस्युप्रायेषु ईष्यूनचोरवृत्तिषु । मार्गदुर्गादी प्रत्यक्षप्रहागमावादीष्यून-
नत्वं राज्ञाम् ॥ १७ ॥ तेषां तादृशबुद्धिसंकोचवतां विस्तृता बहुप्रबन्ध-
प्रतिपादिता मनस्सन्देहाविषयेयं नीतिः । शिक्षा शास्त्रम् । कथं वशं
बुद्ध्यधीनम् । एष्यति प्राप्नोति । धनुर्वेदविवेकः धनुर्विद्याधिदैवतध्यान-
प्रकारः । शस्यते हन्यते जनोऽनेनेति शस्त्रम् । अस्यते देहे
परिक्षिप्यत इत्यस्त्रम् । तयोः अमन्त्रकप्रयोगसमन्त्रकप्रयोगवतोः
ज्ञानं विवेक । ननु धनुर्वेदस्य किं पृथग्वेदत्वमिति चेन्न ।

“धनुर्वेदस्योपवेदो धनुर्वेद उदाहृतः ।

ऋचोपवेद आयुस्स्यात्साम्नो गान्धर्व उच्यते ॥

अथर्वणस्य भरतमिति वेदोपवेदकाः ।

स्वङ्गविद्यादिर्न यत्तु धनुर्वेदाङ्गक हि तद् ॥ ”

इति महोदधिसारवचनादुपवेदस्वीकारात् ॥ १८ ॥

मू—इति तद्वचनं श्रुत्वा हृदयज्ञो महानृषिः ।

अर्थोपहितया वाचा राजानमिदमब्रवीत् ॥ १९ ॥

व्या.—हृदयज्ञो मावज्ञानवान् । अर्थोपहितया बह्वर्थयुक्तया
॥ १९ ॥

मू—इङ्गितं ते मया ज्ञातं सूक्ष्मनीतिप्रबोधने ।

लघ्वानुयोग प्रव्रूयात् शास्त्रं नो चेदधी भवेत् ॥ २० ॥

व्या—ते तव । इङ्गितमभिप्रायः । “ पराभिप्राय इङ्गित ” मित्य-
मरः । सूक्ष्मनीतिप्रबोधने संक्षिप्तशब्दबोध्यास्त्रिलनीनिज्ञानविषये । प्रश्नं
विना शास्त्रकयने बाधकमाह—लघ्वेत्यादिना । अनुयोग. प्रश्न. ।
“ प्रश्नोऽनुयोग पृच्छा चे ” त्यमर. । अधी भवेत् । “ नापृष्ट-
कस्यचिद्रूपाच्छुभं वा यदि चेत्तर ” इति निषेधशास्त्रोच्छ्वनजन्यपापवान्
भवेत् । अतोऽहं प्रव्रूयामिति शेष. ॥ २० ॥

व्या—नीतिशास्त्रावबोधने भवसामर्थ्याविष्करणाय नीतिशास्त्रकर्तृन्
तद्रून्याध्यापसख्या चाह—ब्रह्मेत्यादिना ।

ब्रह्मा महेश्वर स्कन्दश्चन्द्र प्राचेतसो मनु ।

बृहस्पतिश्च शुक्रश्च भारद्वाजो महानपा ॥

वेदव्यासश्च मगवांस्तथा गौरशिरा मुनिः ।

एते हि राजशास्त्राणा प्रणेतार परन्तपाः ॥ २१ ॥

व्या.—गौरशिरास्त-नामङ्गः । प्रणेतारः प्रवर्तकाः ॥ २१ ॥

मू.—लक्षाध्यायाञ्जगौ ब्रह्मा राजशास्त्रे महापति ।

पञ्चाशच्च सहस्राणि रुद्रस्तक्षिप्य चाब्रवीत् ॥ २२ ॥

पञ्चविंशत्सहस्राणि स्कन्द संक्षिप्य चाब्रुत् ।

दशाध्यायसहस्राणि द्विसहस्रे च वासव ॥ २३ ॥

व्या.—जगौ उक्तवान् । राजशास्त्रेऽपारनीतिशास्त्रे ॥ २२ ॥
सक्षिप्य शब्दसंक्षेपं कृत्वा । स्कन्द मुनिसभ्य । चकारस्तमुच्चयार्थकं ।
द्वादशसहस्राणित्यर्थ ॥ २३ ।

मू.—प्राचेतसमुनिश्चापि षट्सहस्राण्यथावधीत् ।

त्रीण्यध्यायसहस्राणि बृहस्पतिरुवाच ह ॥ २४ ॥

काव्यस्तु तत्समालोक्य चक्रेऽध्यायसहस्रकम् ।

सप्ताध्यायशतं शास्त्रं भारद्वाजस्तथाभणत् ॥ २५ ॥

मुनिर्गौरशिराश्चापि पञ्चाध्यायशतं जगौ ।

वेदव्यासस्तु भगवांस्तस्संक्षिप्य महामतिः ॥ २६ ॥

शतत्रयाध्यायवर्तो नीतं चक्रे महामतिः ।

संक्षिप्तमायुर्विज्ञाय मर्त्यानां बुद्धिदोषतः ॥ २७ ॥

व्या.— काव्यः शुकः । “शुक्रो देवगुरुः काव्य” इत्यमरः । समा-
लोक्य सम्यग्विचार्य । अध्यायानां शतं सप्त यस्मिन् तत् । सप्त-
शताध्यायवच्छास्त्रमित्यर्थः । अभणत् अदर्शयत् ॥ २४ ॥ २५ ॥
लक्षाध्यायप्रतिपादिताखिरार्थस्य शतत्रयाध्यायप्रतिपादनसामर्थ्यवत्वात्
महामतित्वविशेषणं वेदव्यासस्य । संक्षिप्तमित्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ।
बुद्धिदोषतः । “अनभ्यासाच्च वेदानामाचारस्य च लङ्घनान् । आलस्या-
दग््नदोषाच्च मृत्युर्मर्त्याञ्जिघासति” । इत्यादिशास्त्रानभिज्ञत्वरूपबुद्धि-
दोषात् । पञ्चम्यास्तासि ॥ २६ ॥ २७ ॥

मू.—तल्लक्षणोद्देशमात्रं मर्यां तव निवेद्यते ।

सावधानमना मृत्वा राजशास्त्रं निबोध मे ॥ २८ ॥

व्या.—तल्लक्षणं नीतिवलक्षणं । उद्देशमात्रं निर्देश एव । विषयान्तर-
सञ्चारसाहित्यरूपशिक्ष्यावधारणाय राजानं स्वाभिमुखीकरोति । सावधाने-
त्यादिना । मे मत्तः ॥ २८ ॥

धनुर्वेदोपदेशयोग्यं पृथुं विशेषतो निर्दिशति—पृथुरित्यादिना—

मू.—पृथुर्वैन्यः प्रजा रक्षन् मृत्युं जिन्वा पुरा किल ।

क्षतत्राणान् प्रजास्तं तु क्षत्रियश्चाब्रुवन्स्तथा ॥ २९ ॥

व्या.—वैन्यः वेनपुत्र । मृत्यु जित्वा स्वधर्मेण निर्जित्य, पुरा प्रजा अरक्षत् ।
 किलैति वार्तायाम् । क्षत्रत्राणान्मृत्यो सकाशान् परिपालनात् क्षत्रियम-
 भुवन् । “क्षतात्किल त्रापत इत्युदग्र क्षत्रस्य शब्दो नृवरेषु रूढ ” इति
 न्यायात् ॥ २९ ॥

मू.—नामापि तस्य राजेति प्रजारागादजायत ।

अकृष्टपच्या पृथिवी चासीद्वैन्यस्य कामधुक् ॥ ३० ॥

व्या—प्रजामु रागादनुरागात् । राजेत्यपि नामामवत् । वैन्यस्य
 पृथो । पृथिव्यकृष्टपच्या कर्षणबीजावापादिकं विनापि फलप्रदायिनी ।
 अत एव कामधुक् मनोऽनु रूपफलप्रदायिनी आसीदिति योजना ॥ ३० ॥

मू.—आसन् हिरण्मया दर्पास्सुखस्पर्शा मनोहरा ॥

तेषा चीरैस्सुसवीता प्रजास्तेष्वेव शेरते ॥ ३१ ॥

व्या—तन्महिम्नात्याश्चर्याण्यपि जातानीत्याह—आसन्नित्यादिभि-
 स्त्रिभिः । तेषा चीरैस्तदकृतवल्कले ॥ ३१ ॥

मू.—प्रविभा गो न राष्ट्राणा पुराणाश्चामवत्तदा ।

यत्र यत्र प्रजा आसन् तत्र दोग्धी मही मुखम् ॥ ३२ ॥

तेन सस्तम्भिता ह्याप समुद्रमपियास्यता ।

पर्वताश्च ददुर्मागं ध्वजमद्गश्च नामवन् ॥ ३३ ॥

ध्या.—ददुस्तस्येति शेष ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

मू.—पष्टिनागसहस्राणि पष्टिनागशतानि च ।

सौवर्णान्गकरोद्राजा ब्राह्मणेभ्यश्च तान्यदान् ॥ ३४ ॥

व्या—नागा गजा । पर्वता । अदान् षोडशदानानि कृतवा-
 नित्यर्थ । सौवर्णं सुवर्णसहितम् ॥ ३४ ॥

मू.—इमाश्च पृथिवीं सर्वां मणिरत्नविभूषिनाम् ।

सौवर्णामकरोद्राजा ब्राह्मणेभ्यश्च ता ददौ ॥ ३५ ॥

ताननन्यान् गुणान् बुद्ध्या तस्य राज्ञश्चतुर्भुव ।

आत्मानं दर्शयामास वरदोऽरभीति चात्रवीन् ॥ ३६ ॥

ध्या—बुद्ध्या ध्यात्वा । आत्मानं दर्शयामासादर्शयन् ।
 तमागच्छदिति भाव । ३६ ॥

मू.—ब्रह्माणश्च ततो दृष्ट्वा श्रुत्वा चैव स तद्वचः ।

पृथुः परमसंहृष्टो वव्रे तं वरमुत्तमम् ॥ ३७ ॥

व्या.—तद्वचः वरदोऽस्मीति स्वाभीष्टदायकवचनम् ॥ तं प्रसिद्धं ॥ ३७ ॥

मू.—चतुष्पाच्च घनुर्वेदः साङ्गोपाङ्गरहस्यकः ।

शस्त्रास्त्रभूषितो मह्यं प्रदेयस्तु त्वया भवेत् ॥ ३८ ॥

व्या.—चतुष्पात् मुक्तामुक्तपन्त्रमुक्तमुक्तामुक्तात्मकपादचतुष्टयवान् । पात् पादौ-पाद इत्यस्य रूपं । अङ्गानि चत्वारि । लक्ष्याणि तान्यग्रे वक्ष्यन्ते ॥ उपाङ्गानि शब्द-स्पर्श-गन्ध-रस-दूर-चलादर्शन-एष्टस्थित-स्थिर-भ्रमण-प्रतिबिम्बोद्देश-लक्ष्याख्यानि त्रयोदश ॥ तेषां क्रमेणोदाहरणानि ॥ दशरथकर्तृ-ऋमुनिकुमारक-अर्जुनकर्तृकद्रोणग्राहकमकरी-मन्मथकर्तृकपुष्पवाणकरणकविरहिजन-बभ्रुवाहनकर्तृकमध्वस्त्रकर्मक-अर्जुन-कर्तृ-ऋजयद्रथशिरोहरणपूर्वकवृद्ध-क्षत्रक-अर्जुनकर्तृकरेवचरपक्षि-रामकर्तृक-पातालदानव-मुरिश्रवसो बाहु-शत्रुद्रुपदकृतमत्स्यतुलाप्रतिबिम्ब-मत्स्यमितिपत्र-भेदादीनि रहस्यानि तपोगुणानि । तैः सह वर्तत इति सांगोपां रहस्यकः । बहुव्रीहौ कप्रत्ययः । शस्त्रममन्त्रकप्रयोगः । अस्त्रं समन्त्रकप्रयोगः ॥ ३८ ॥

मू.—आत्मानं परमं मन्ये लोकेभ्यो लोकपूजित ।

यस्य मे दर्शनं प्राप्तो भवान्वेदमयो निधिः ॥ ३९ ॥

व्या.—लोकेभ्यः जनेभ्यः । आत्मानं मां निधिः निक्षेपवत्सन्तोषकारी ॥ ३९ ॥

मू.—इत्युक्तानन्ददुग्धाब्धौ मज्जमानं पृथुं तदा ।

प्रोज्जहार जगत्स्रष्टा वाचाय ह्यवरूपया ॥ ४० ॥

व्या.—ह्यवरूपया प्रस्तावकयायुक्तत्वेन मज्जनोद्धारतरिरूपं प्राप्तया ॥ ४० ॥

मू.—दिष्ट्या ते बुद्धिरुत्पन्ना घनुर्वेदपरिग्रहे ।

अहमध्येऽदेव त्वां वक्तुं काम इहागतः ॥ ४१ ॥

व्या.—दिक्षा त्वत्कीर्तिसम्पादकादृष्टेन ॥ ४१ ॥

व्या.—खड्गस्य ब्रह्मसृष्टत्वेन भृशश्वपुत्रत्वाभावात्सिद्धिमादी
विविनक्ति ॥ असिरिनि—

मू.—आति पूर्वं मया सृष्टो दुष्टनिग्रहकारणात् ।

मवाहयसमीपस्यो लोकान् शिक्षञ्चरत्यसौ ॥ ४२ ॥

व्या.—पूर्वं देवयजनपमये शिक्षन्प्रजाः स्वत्वधर्मेण स्थापयन्नसाविदानीं
तव समीपे वर्तमानः ॥ ४२ ॥

मू.—धनुराद्यायुषव्यक्तौ त्वमेवादिस्मृतो मया ।

तस्माच्छस्त्राणि चास्त्राणि ददामि तव पुत्रक ॥ ४३ ॥

व्या.—धनुरादीनामायुधानां व्यक्तौ लोकप्रचारणे त्वमेवादिरुपज्ञान-
त्वेन स्मृतः ध्यात ॥ ४३ ॥

व्या.—शस्त्रज्ञानाय तेषां पितरं मातरश्चाह—भृशश्व इति ॥

मू.—भृशश्वो मानसः पुत्रो ह्ये जाये तस्य संमते ।

जया च सुप्रभा चैव दक्षकन्ये महामती । ४४ ॥

व्या.—कृशश्व इति पाठान्तरम् ॥ मानसो मन्मथसंकरपजः ।
जया तन्नामिका, सुप्रभा तन्नाम्नी । दक्षप्रजापतिपुत्र्यौ । महामती ।
शस्त्रास्त्रप्रसवचानुर्वैबुद्धियुक्ते । ४४ ॥

मू.—जया लब्धवरा मत्त शस्त्राण्यस्त्राण्यसूत वै ॥

पञ्चाशदपरा चापि तावत्पुत्रानजीजनत् ॥ ४५ ॥

व्या.—भृशश्वजयेष्ठा मार्या । लब्धवरा ऐच्छिकसृष्टितामर्थ्य
प्राप्तिरूपवराश्रया । मत्तो मत्तज्ञानम् । अपरा कर्णवर्णी सुप्रभा-
नामिका सहधर्मिणी तावत् पञ्चाशत्संख्याकान् पुत्रानजीजनत्
अमृत ॥ ४५ ॥

मू.—संहारान्नाम दुर्धर्षान् दुराकामान् बलीयसः ।

मन्त्रैवतसंयोगाच्छस्त्राण्यस्त्रत्वमाप्नुवन् ॥ ४६ ॥

व्या.—संहारान्शत्रुमुक्तास्त्रशामकान् ॥ तदुक्तं मन्त्रमहोदधौ—

“स्वमुक्तास्त्रस्य स्वायत्तीकरणं मुष्टिरुच्यते ।

परोन्मुक्तास्त्रशमनमुपसंहार ईरितः” ॥ इति ॥

दुर्धर्पान्प्रधर्पयितुमशक्यान् ॥ दुराकामानस्त्रानभिभूतान् ॥
बलीयसोऽस्त्रोपशमनवलयुक्तान् ।

ननु वज्रशकत्यादीनामपि शस्त्राणामस्त्रसामर्थ्यस्य दृष्टत्वात्पृथगस्त्र-
ग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य शस्त्रास्त्रयोर्वैलक्षण्ये युक्तिमाह—मन्त्रेति ।
मन्त्रप्रतिपादितदेवासंयोगात् सामीप्यमहिम्नास्त्रत्वम् । तत्सामर्थ्यं
न तु स्वतः सिद्धम् । अत एव तृणादीनामपि दम्भोद्भवादिनिग्रह-
सामर्थ्यं दृष्टम् । न बल्वजन्तृणानि शस्त्राणीति तयोर्भेदः ॥ ४६ ॥

मू.—मत्सकाशाद्धनुर्वेदं प्रगृह्य जयतां वर ।

धनुर्वेदग्रहणे प्रयोजनमाह—

सर्वा पालय धर्मेण प्रजा पुत्रानिवौरसान् ॥ ४७ ॥

धनुर्वेदाधिकारिणा राजनीतिमता भाव्यमिति मनसि निधाय ब्रह्मा
पृथोः मुख्यान् राजधर्मानुपदिशति सन्धिविग्रहेत्यादिना—

मू.—सन्धिविग्रहतच्चक्षस्त्वनुमानविभागवित् ।

पाद्गुण्यविधियुक्तश्च सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ४८ ॥

वृतो राजगुणैर्पद्भिस्ततोपायांस्तदाचर ।

बलाबलेन सम्यक्त्वं समीक्षत् चतुर्दश ॥ ४९ ॥

व्या.—सन्धिः साम । विग्रहो निग्रहः । दण्ड इत्यर्थः ।
तयोस्तच्चक्षस्तत्कालप्रयोगविवेकवान् । मवेति सर्वत्र शेषः । अनु-
मानविभागवित् स्वपरशक्तिबलाबले अनुमानविभागवित् । निश्चित्य
विभागो विभजनं । पगमात्यादिभ्यो घनप्रदानं तद्धन् । अनुमाय
विभागविदिति पाठान्तरम् । एवञ्च नीतिशास्त्रप्रसिद्धोपायचतुष्टया-
मिज्ञत्वमुक्तम् । पाद्गुण्यविधियुक्तश्च । पद्गुणाः सन्धि विग्रह-याना सन-द्वै-
धीमाव समाश्रयाख्याः । त एव पाद्गुण्यं स्वार्थे प्यञ्ज । तस्य विधि-
रज्ञातावबोधनम् । तेन युक्तः । तत्र सन्धिविग्रहौ प्रत्येकं द्विविधौ ।

प्रबलदुर्बलयोर्विजिगीषावतो समभूमौ युद्धप्रसङ्ग आद्यो विग्रहमिच्छति ।
इतरस्तु तेन सदारूपतरग्रहेणापि सन्धिमेवच्छति । तथा च दुर्बल-
द्वारकौ सन्धिविग्रहावन्यौ । प्रबन्द्धारकावन्यौ । तदिदमुक्तं रामायणे
“द्वियोनी सन्धिविग्रहा”विति । तत्र प्रबलयोनिविग्रहो यानासनयोः
प्रयोजकः । दुर्बलयोनिस्सन्धिः । द्वैधीभावसमाश्रययोः । ययोक्तं
कामन्दकीये—

“सन्धेश्च विग्रहस्यापि द्वैगुण्यं सम्प्रचक्षते ।

यानासने विग्रहस्य रूपं सन्धेः परं द्वयम्” इति ॥

द्वौ गुणभूतौ यस्य स द्वैगुणः । सच सच तौ । तयोः भावः
द्वैगुण्यम् । तत्र यानं विजिगीषोररिं प्रति यात्रा । आसनं कदाचि-
च्छक्तिप्रतिबन्धे तत्रैव शत्रोर्दुर्गमावेष्ट्य तत्र धान्यादिप्रवेशनं प्रतिबन्ध-
तावस्थानम् । बलवता विग्रहे बलवत्तरेण तच्छत्रुणा सन्धिं कृत्वो-
भयत्र दासोऽस्मीति चाचवात्मसमर्पणं कर्तव्यं न कर्मणेति द्वैधीभावः ॥
ययोक्तं कामन्दकीये—

“बलिनोर्द्विपनोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् ।

द्वैधीभावेन वर्तेत काकासिवदक्षिनः” ॥ इति ॥

अरिणा पीड्यमानस्य बलवद्दुर्गभूपालाद्याश्रयणं समाश्रयः ।
सर्वशास्त्रविशारदः पट्टास्त्रनिपुणः । “पाणिने (२) त्यादि शास्त्र
पट्टमुदाहृतं”मिति शानकवचनान् । पट्टि राजगुणैर्दृतो युक्तः ।

“वक्ता प्रगल्भो मेधावी स्मृतिमान्ययवित्कवि ।

परावरविभागज्ञः प्रमाणकृतनिश्चयः” ॥

इति नाग्दस्तुनावुक्ता वेदितव्या । न केवलं ज्ञातुमेव कुशलोऽ-
पि तु वक्तुमर्थात्साह—वक्तुमिति । समानाधिकरण एवेत्याह—प्रगल्भ
इति । असम्बद्धप्रलापो नेत्यर्थः । यतो मेधावी उदाहपोहकुशलः ।
तादृशोऽपि स्मृतिमानधीत न नाशितवानित्यर्थः । नयवित् दायविभागा-
दिव्यवहारवित् । कविरनागतदर्शी । वक्तृत्वप्रगल्भत्व मेधावित् स्मृतिमत्व-
नयवित्त्व-कवित्त्वारूपा पट्टणाः । परावरविभागज्ञो ज्ञानकाण्डकर्म-
काण्डयो यथायोग्य शिष्येषु विभाजनज्ञः । यतः प्रमाणकृतनिश्चयः ।

प्रमाणं प्रत्यक्षानुमानागमादि । तच्च द्विविधम् । लौकिकमलौकिक-
कश्चेति । आद्यं घटवह्निवर्णादिविषयम् । द्वितीयं निर्विशेषात्मवस्तु-
तत्त्वविषयम् । अत्र श्लोके राजगुणेषु वक्तृत्वं, चारामात्यादिपु-
ययायोग्यं कार्योपदेशकौशलम् । प्रागरुम्यं शत्रुदमनादावुत्कर्षप्रदर्शनम् ।
मेघावित्त्वं तर्ककौशलम् । स्मृतिमान् कविरित्यतीतानागतयो परामर्शि-
त्वम् । नयविदिति नीतिशास्त्रविच्वम् । एतै राजगुणै । उपायान्
बलाबलं । अन्यान् । चतुर्दश । त्व सर्माक्षस्वेति योजना ।
चतुर्दशमी राजदोषैर्विरहितो भव ॥ ते च वक्ष्यन्ते ॥

“ नास्तिक्यमनृतं क्रोध. प्रमादो दीर्घसूत्रता ।
अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं पञ्चवृत्तित्ता ।
एकचिन्तनमर्थानामनर्थज्ञैश्च चिन्तनम् ।
निश्चितानामनारम्भो मन्त्रस्यापरिरक्षणम् ।
मङ्गलाद्यप्रयोगश्च प्रत्युत्थानश्च सर्वश ।
कञ्चिच्च वर्जयस्येतान् राजदोषाश्चतुर्दश ।”

इति रामायणोक्ता । नास्तिक्यं परलोकापलापः । प्रमादोऽ-
नवधानता । दीर्घसूत्रता चिरक्रियत्वम् । पञ्चवृत्तित्ता पञ्चेन्द्रियपर-
वशता । अर्थाना प्रयोजनानामेकचिन्तनम् एकेनैव चिन्तनम्
अनर्थज्ञैर्विपरीतार्थदार्शिमिस्सह चिन्तन मन्त्र. । मङ्गलमुत्सव ।
आदिपद्माद्देवपूजादि तस्मात्प्रयोगोऽननुष्ठानम् । प्रत्युत्थानश्च सर्वश ।
धुगपत्सर्वदिग्बस्थितशत्रुद्देशेन दण्डयात्रेति तदर्थ । अत्र चकारा-
द्विशतिवर्गरहितोऽपि भवेत्यर्थ । विशतिवर्गस्तु कामन्दकीय उक्त ॥

बालो वृद्धो दीर्घरोगी तथा ज्ञातिबाह्मिष्ठत ।
भीरुको भीरुजनको लुब्धो लुब्धजनस्तथा ॥

विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिमान् ।
अनेकचित्तमन्त्रश्च देवब्राह्मणनिन्दक ॥

दैवोपहतकश्चैव दैवचिन्तक एव च ।
दुर्भिक्षव्यसनोपेतः खलव्यसनसङ्कुलः ॥

अदेशस्योऽवहुगिपुर्गुक्तोऽकानेन यश्च सः ।
तत्त्वधर्मव्यपेतश्च विशतिः पुरुषा अमी ॥

एतेस्सन्धिं न कुर्वीत निग्रहस्स्यात्तु केवल"मिति ॥

ततोपायाः ताम दान-भेद-इण्ड मन्त्री पथीन्द्रजालाद्याः बलाबलं
स्वपरपक्षयोस्ताभ्यम् । परस्य हीनता स्वस्य वा हीनतेति । त्रिविधं
पथायोग्यं बुद्ध्यादिभिः सामास्यः परीक्षणीयाः । किमनेन शत्रुणा
साम कर्तव्यं न वा, कर्तुमाव्यभेत्तिसद्ब्रूयति न वा, सिद्धभेदन्ते
कुशलं न वेति चारमेषणादिना बन्धायुधप्रभृतिक परीक्षणीयम् । तथा
चतुर्दशदेशादयोऽपि परीक्षणीयाः ॥

ते च नीतिशास्त्रोक्ताः—

“ देशो दुर्ग रयो हस्ती बाजी योषापिकारिणः ।

अन्त पुरान्तगणना शास्त्र-लेख्य घना-सवाः ।

परीक्ष्या द्यपिपास्नेषां चतुर्दश नरेश्वरैः” ॥ इति ॥

योषा अपिकारिणः देशपाल-दुर्गपाल सेनापत्यादयः । गणना-
धारयघनादीनां संख्या । लेख्यमापध्यमनिणयाम सर्वस्य पत्रारोहकरणम् ।
घने पर्याप्तमपर्याप्तचेति द्विवार्यम् । आसवाः मज्जदपकारिणः ।
मज्जदपकारिणः । आमय इति पाठे मज्जमित्यर्था ॥ ४८, ४९ ॥

मू. — अथ स्वात्मानन्वेषीदप परांश्च रिपुमुदन ।

तथा सन्धाय कर्माणि मेवस्ताष्टी सदा नृप ॥ ५० ॥

इत्या—अथस्वमानं मन्त्रेण पराऽपुर्गुक्तान्परीक्ष्य मेवस्त राज्यादिति
शेषः । तथा विपराने जगत्पुत्रस्य काशस्य घृष्टये मन्त्राय परीक्ष्या
साम इत्या । अष्टौ कर्माणि—

नृपिर्वीजिनपथो दुर्ग मेवुप्रसम्भनम् ।

इत्युक्तम्. कदाचान् स्वत्मानाय निषेधनम् ।

अष्टौ मन्त्रान्-कर्माणि मन्त्राणां पत्नीपिणि. ॥ इति ॥

कुञ्जरबन्धनं बहुभक्षकत्वात्तेषां यथाविभाः ग्रामीणघनिकैरेव ग्रामे ग्रामे
पोषणार्थं बन्धनम् । खनिः रत्नाद्युत्पत्तिस्थानम् । आकरः सुवर्णाद्यु-
त्पत्तिस्थानम् । खननमात्रेण घमनादिनाभिमुखाकरेण च तयांस्तुष्टाम-
हेतुत्वात् ॥ ५० ॥

मू.—भवानष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च ।

त्रिभिस्त्रिभिरभिज्ञातैर्वैचि वीथीविचारकैः ॥ ५१ ॥

व्या.—भवानिति ॥ तीर्थानि मन्त्रिप्रभृतीरष्टादश ॥ यान्यवगाह्य
राज्ञा कृतकृत्यो भवति तानि चोक्तानि नीतिशास्त्रे—

मन्त्री पुरोहितश्चैव युवराजश्च भूपतिः ।

पञ्चमो द्वारपालश्च षष्ठोऽन्तर्वंशिकस्तथा ।

कारागाराधिकारी च द्रव्यतन्त्रयकृत्तथा ।

कृत्याकृत्येषु चार्थानां नवमो विनियोजकः ।

प्रदेष्टा नगराध्यक्षः कार्यनिर्माणकृत्तथा ।

घर्माध्यक्षः सभाध्यक्षो दण्डपालस्त्रिपञ्चमः ।

पोडशो दुर्पालश्च तथा राष्ट्रान्तपालकः ।

अटवीपालकान्तानि तीर्थान्यष्टादशैव तु ।

चरिर्विचारयेत्तीर्थानात्मनश्च परस्य च ।

षाषण्डादीनवज्ञातानन्योन्यमितरेष्वपि ।

मन्त्रिणं युवराजश्च हित्वा स्वेषु पुरोहितम् ॥ इति ॥

पृष्ठां तीर्थज्ञवदवाच्यत्वे हलायुधः—

यौनौ जलावतारे च मन्व्याद्यष्टादशत्वापि ।

पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्याद्दर्शनेष्वपि ।

परैषामष्टादशसु स्वस्य मन्त्रिपुरोहितयुवराजवर्जं पञ्चदशसु च
तीर्थेषु । चारानग्यैः परस्परस्वाविज्ञातान् त्रींस्त्रीन्प्रयुज्य तत्र तत्रत्यां
वार्तां सर्वचारसंवादे तथ्यां जानीयात् । ज्ञात्वा च स्वप्रजानामनुरजनेन
पुरप्रजानां दुःखितानामभयदानेन घनादिदानेनाकर्षणेन च स्वराष्ट्रं
वर्षयेदित्युक्तं भवति ॥ ५१ ॥

एवं विजेतुं प्रकृतिसम्पदमुक्त्वा विजयकालमाह—तथा व्यसननि-
मिति—

मू.—तथा व्यसननिर्णयं शत्रुं निशम्य नृपसत्तम ।

अभियाहि जवेनैव समीक्ष्य त्रिविधं बलम् ॥ ९२ ॥

व्या—व्यसनानि ।

“स्त्री द्यूतं मृगया मद्यं नृत्यं गीतं तथाटनम् ।

वाद्यं निन्दा दिवास्वापो व्यसनानि नृणां दशे ” त्युक्तैर्युक्तम् ।

त्रिविधं बलं । मन्त्र कोश-मृत्यबलानि प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तिर्वा ।
समीक्ष्य स्वबुद्ध्या विचार्य । अभियाहि यात्रां कुर्वित्यर्थः ॥ ९२ ॥

मू.—घृत्वा यात्रामारभस्व प्राप्तकालमारिन्दम ।

पार्थिणमूलध्वं विज्ञाप्य व्यवसायं पराजयम् ॥ ९३ ॥

व्या.—पार्थिणमूलं पार्थिणग्राहक आदिर्घस्य तद्द्वादशविधं मण्डलम् ।
तच्चोक्तं कामन्दकीये—

अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोशो दण्डश्च पथमः ।

एताः प्रकृतपस्तज्ज्ञैर्विजिगीषोरुदाहताः ॥

सम्पन्नस्तु प्रकृतिभिर्महोत्साहः कृतश्रमः ।

जेतुमेपणशीलश्च विजिगीषुति स्मृतः ॥

अरिर्मित्रमरेमित्रं मित्रमित्रमतः परम् ।

अघारिमित्रं मित्रश्च विजिगीषोः पुरस्कृताः ॥

पार्थिणग्राहस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरः ।

आसाराधनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः ॥

अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो मूष्यनन्तरः ।

अनुग्रहे संहतयोर्भ्यस्तयोर्निग्रहे प्रभुः ॥

मण्डलाद्द्विद्विरेतेषामुदासीनो बलाधिकः ।

अनुग्रहे संहतानां, व्यसनानां वषे प्रभुः ॥ इति ॥

इति । विजिगीषु शत्रु तयोर्मित्रे तान्मित्रे इति त्रीणि
द्वन्द्वानि । क्रमेण पुरत विजिगीषो पृष्ठत पार्ष्णिग्राहाक्रन्दौ । पार्ष्णिग्रह
पृष्ठरक्षक । आक्रन्द प्रोत्साहक । एतयोरनुग्राहकावासारौ । तत्तत्पृष्ठगतौ
पार्ष्णिग्रहसार आक्रन्दासारश्चेति दश पुरुषा विजिगीषो शत्रो पार्श्वे ।
मध्यम सर्वेषां पार्श्वे उदासीन इति मण्डलम् । पार्ष्णिमूलमित्युच्यते ।
व्यवसाय कृत्यनिश्चयम् । कृत्यञ्च ।

अलब्धवेतनो लुब्धो मानी चाप्यपमानित ।

क्षुद्रश्च कोपितोऽकस्मात्तया भीतश्च भीषित ॥

यथाभिलषितै कार्थैर्भेन्द्यादेताश्चतुर्विधान् ।

परकीयान् स्वकीयास्तु रक्षेद्विजयकामुक ॥

इति नीतिशास्त्रोक्ते । पराजय पराजयमूलाना व्यसनाना परपक्षे
सद्भाव स्वपक्षे चामाव विज्ञाय दिष्ट्याऽविशेषतो दैवज्ञादिद्वारा ज्ञात्वा ।
तत्र दैव व्यसन पञ्चविधम् । मानुष पञ्चविधम् ।

यद्योक्त कामन्दकीये—

हुताशनो जल व्याघ्रिर्दुर्भिक्ष मारकस्तथा ।

इति पञ्चविध दैव व्यसन मानुष परम् ॥

अयुक्तेभ्यश्च चोरेभ्य परेभ्यो राजवल्लभात् ।

पृथिवीपतिलोमाञ्च प्रजाना पञ्चषा भयम् ॥ इति ॥

मार माहेश्वरीमायादिरूप ॥ ५३ ॥

मु—स्वमूल तु दृढ कृत्वा परान्याहि विशा पते ।

विक्रमस्व विजेतु ताञ्जित्वा च परिपालय ॥ ५४ ॥

व्या—स्वमूल स्वराज्य । दृढ दृढप्रत्ययिणि शूरैराघिष्ठितम् ।
परानभिभाव्य कृत्वा । परान् याहि प्राप्नुहि । ताश्च विजेतु
विक्रमस्व प्रयत्नवान् भव । तान् जित्वा वशगान् कृत्वा । परिपालय
अन्नवस्त्रादिदानेन स्वाधीनान् कुरु । न तु तेषा स्वतन्त्राधिकार
देहीत्यर्थ ॥ ५४ ॥

मू.—दृढमष्टाङ्गसयुक्ता चतुर्विधमला चमू ।

बलमुख्यैस्सुनीता ते द्विपता प्रतिवर्धिनी ॥ १५ ॥

व्या.—अष्टाङ्गसयुक्ता—

यथा नागा हया घोरा पत्तय कर्मकारका ।

चारा दैशिकवृत्ताश्च ध्वजिन्यष्टाङ्गिना मता ॥

चतुर्विधमन्म मौल-वैत्र मृत्याटविकैर्वलैर्युक्ता । बलमुख्यैस्तेनापतिभि
स्सुनीता सम्पदप्रापिता शिक्षिता वा । तत्र चमू द्विपता त्वच्छत्रूणा ।
प्रतिवर्धिनी प्रातिकूलयेन भेदिनी । दृढ भवतीति शेष १५ ॥

२.—इत्येवमनुशास्यैव ब्रह्मा लोकागुरु पुन ।

धनुर्वेद ग्राहगितु वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ ५६ ॥

। इति वैशम्पायननीतिप्रकाशिकाया सङ्गतिप्रदर्शनपूर्वक-
राजघर्मापदेशो नाम प्रथमसर्गः ।

व्या — इत्येवमितिप्रकारेण अनुशास्य शिक्षयित्वा । तद्योग-
घर्मानुपदिश्येत्यर्थः । एव पृथु धनुर्वेद शास्त्रविद्या । ग्राहगितुं प्रापयितुम् ।
पुनरपि वक्तु धनुर्वेद वेदस्वरूप तन्मन्त्र च प्थयितु । उपचक्रमे
लोकागुरु । परमकारुणिकतया लोकप्रवर्तनाय स्वदर्शनजनित-
सन्तोषपरवशनयावस्थित षुथु बुभुत्सु स्वयमेव मत्वा तेनाऽपृष्टोऽपि
रहस्य ऋथयनीति वेदितव्य सुधीषिरिति ॥

॥ इति श्रीसीतारामकृताया नीतिप्रकाशिकातन्त्रिवृत्तौ
प्रथमः सर्गः ॥

अथ द्वितीयस्सर्गः

(धनुर्वेदविवेककथनम्)

मू.—चतुष्पाच्च धनुर्वेदो रक्तवर्णश्चतुर्मुखः ।

अष्टबाहुस्त्रिणेत्रश्च साङ्ख्यचायनसगोत्रवान् ॥ १ ॥

व्या.—चतुष्पाच्चेत्यादि ॥ धनुर्वेदपुरुषध्यानप्रकारं दर्शयितुं तदाकारमाह । चतुष्पात्पादचतुष्टयवान् । रक्तवर्णो जातरूपसदृशरक्तः । चतुर्मुखः मण्डलाकारेण कण्ठलग्नमुखचतुष्टयं धृतवान् । सांख्यायन-सगोत्रवान् साङ्ख्यचायनो ब्रह्मा तत्समानं गोत्रं यस्य सः ॥ तन्मानस-पुत्रत्वात्तद्गोत्रः । तथा च निरुक्तौ

साङ्ख्ये च परार्थपर्यन्ता तदयं साङ्ख्यं उच्यते ।

अयं तस्य यस्मात्तत् ब्रह्मा साङ्ख्यचायनस्मृतः ॥

इति ॥ १ ॥

मू.—वज्रं खड्गो धनुश्चक्रं दक्षबाहुचतुष्टये ।

शतश्री च गदाशूलपट्टिशो वामबाहुषु ॥ २ ॥

व्या.—दक्षो दक्षिणः । वामेतरः । “पुण्यकर्मा दक्षो वै दक्षिणश्च सः” इति भारविः ॥ २ ॥

मू.—प्रयोगकोटीरयुतो नीत्यङ्गो मन्त्रकञ्चुकः ।

उपसंहारहृदयः शस्त्रास्त्रोपयकुण्डल ॥ ३ ॥

अनेकवस्त्रिताकारमूपणः पिङ्गलेक्षणः ।

जयमालापारिवृतो वृषारूढस्त उच्यते ॥ ४ ॥

व्या.—प्रयोग आयुधप्रयोग एव । कोटीरं किरिटम् । तेन युतः । नीतिशास्त्रमेवाङ्गानि राजशास्त्रम् यस्य । मन्त्राः चिन्तनं गायत्र्यादि-मन्त्रा वा कञ्चुकं कवचं यस्य । उपसंहार एव हृदयम्मनो यस्य ।

शम्भ्रास्त्र एवोभयकुण्डले ऋणोभयपार्श्वलम्बिनी यस्य स । अनेक
वाह्निगतानि शस्त्राभ्यासा तदाकाराणि तत्स्वरूपाणि भूषणानि यस्य ।
पिङ्गलेक्षणो हरितनेत्रद्वयवान् । ललाटेनेत्रान्ते रक्तवर्ण । जय
शत्रुपराजयलब्धमहिमा । स एव माला तया पण्डित ॥ ४ ॥

मू एत मन्त्र प्रवक्ष्यामि वैरिजालनिकुन्तनम् ।

आत्मसैन्यस्वपक्षाणामात्मनश्चापिरक्षकम् ॥ ५ ॥

व्या.—एत मन्त्रमेतद्देवताकमन्त्रम् ॥ ५ ॥

मन्त्रोद्धारमाहादावित्यादि—

मू—आदौ प्रणवमुच्चार्य नम इत्यक्षरे ततः ।

वर्तेति भगपूर्वं तु धनुर्वेदाय चोच्चरेत् ॥ ६ ॥

व्या—भगपूर्वम् । भग इत्यक्षरद्वयपूर्वकम् । वर्तेति परं ।

भगवत इत्यर्थ ॥ ६ ॥

मू—मा रक्ष रक्षेत्युच्चार्य मम शत्रूनयो वदेत् ।

मक्षयोति द्विरुच्चार्य हुफट् स्वाहेत्यथोच्चरेत् ॥ ७ ॥

व्या—अथो अन्त्यभागे ॥ ७ ॥

मू—अहमेव ऋषिश्चास्य गायत्री छन्द उच्यते ।

महेश्वरो देवतास्य विनियोगोऽरिनिग्रहे ॥ ८ ॥

व्या—अहमेव ऋषैव । ८ ॥

मू—द्वात्रिंशद्दर्शनकमनु वर्णसख्यासहस्रकै ।

जापित्वा सिद्धिमाप्नोति रिपुश्राप्यधितिष्ठति ॥ ९ ॥

व्या—मनु मूलमन्त्रम् । वर्णसङ्ख्यासहस्रकैः । मान्त्राक्षरवृत्ति
द्वात्रिंशत्सहस्रै इत्यर्थ ॥ ९ ॥

मू—सत्य सत्य पुनस्तस्य त्रिर्वदामीह वेनज ।

धनुर्वेदस्य विवृतिमथाख्यास्ये निबोध मे ॥ १० ॥

व्या—विवृतिं विवरणम् । निबोधावेहि ।

“ ओं भगवते धनुर्वेदाय मा रक्ष रक्ष मम शत्रु बन्धय भक्षय हुं
फट् स्वाहा ” इति मन्त्रप्रकार ॥ १० ॥

शस्त्रास्त्रस्वरूपधनुर्वेदस्य पादचतुष्टयमाह—मुक्तमित्यादिना—

मू—मुक्तश्चैव ह्यमुक्तञ्च मुक्तामुक्तमत परम् ।

मन्त्रमुक्तश्च चत्वारि धनुर्वेदपदानि वै ॥ ११ ॥

व्या—मुक्त हस्तमुक्तमायुषजातम् । अमुक्त हस्त एव तिष्ठच्छत्रु
मारकम् । मुक्तश्च तदमुक्तश्च मुक्तामुक्तम् । सोपसहारमस्त्रम् ।
मन्त्रैर्मुक्तमुपसहाररहित मन्त्रमुक्तमिति शेष ॥ ११ ॥

मू—मुक्त वाणादि विज्ञेय खड्गादिरूपमक्तकम् ।

सोपसहारमस्त्रं तु मुक्तामुक्तमुदाहृतम् ॥ १२ ॥

उपसहाररहित मन्त्रमुक्तमिहोच्यते ।

चतुर्भिरभि पादैस्तु धनुर्वेद प्रकाशते ॥ १३ ॥

व्या—तस्यैव विवरण मुक्तमित्यादि द्वाभ्याम् ॥ १२, १३ ॥

मू—शस्त्रमस्त्रश्च प्रत्यस्त्र परमास्त्रमितीव च ।

चातुर्विध्य धनुर्वेदे केचिदाहुर्धनुर्वेद ॥ १४ ॥

व्या—पादचातुर्विध्य मतान्तराण्याह शस्त्रमित्यादिना । प्रत्यस्त्र
निवारकास्त्रम् ॥ परमास्त्रं ब्रह्मास्त्रादि । १४ ॥

मू—आदानश्चैव सन्धान विमोक्षस्महतिस्तथा ।

धनुर्वेदश्चातुर्वेति वदन्तीति परे ऋगु ॥ १५ ॥

व्या—आदान ग्रहणम् । सन्धान प्रयोग । विमोक्ष मोचनम् ।
सहतिस्तहार ॥ १५ ॥

मू—तत्राय मनमालम्ब्य मुक्तामुक्तायुधान्वहम् ।

द्वात्रिंशद्भेदतो वक्ष्यि तत्राय विस्तृतिक्रम ॥ १६ ॥

व्या—द्वात्रिंशद्भेदतो विद्यमानानीत्यर्थ । विस्तृति प्रपञ्च ॥ १६ ॥

मू—धनुरिषुर्भिण्डिपालशक्तिद्रुघणतोमरा ।

नलिका लगुडा पाशश्चक वै दन्तकण्टक ॥ १७ ॥

मुमुण्डीनि द्वादशैने मुक्तमेदा प्रकीर्तिता ।

धनुर्वेदस्याद्यपादमत्तवाय कथितो नृप ॥ १८ ॥

व्या—धन्यते प्राथ्यते शूरेरिति धनु . धन ध्याने । इष्यते इच्छाविषय क्रियत इति इषु । इष इच्छाया । मिण्डिमस्त्रधारण बलयति ऋथयतीति मिण्डवाल । शत्रूनर्दयतीति शक्ति । द्रु वृक्षो हन्यतेऽनेनेति द्रुघण । एवमग्रेऽप्यायुषवाचकशब्देषु व्युत्पत्तिरूह्या । द्वात्रिंशदायुषविवरणमग्रे वक्ष्यते । दन्तकण्ठकस्तन्नामकायुषविशेष । इति पूर्वोदाहृतप्रकारेण मुक्तमेदा मुक्तनामकधनुर्वेदाद्यपादप्रतिपादितद्वादशायुषविशेषा ॥ १८ ॥

धनुर्वेदद्वितीयपादप्रतिपादितविशनिविधायुषाना नामानि क्रमेण-
कथ्यन्ते । वज्रमित्यादिश्लोकद्वयेन—

मू—वज्रमाली च परशुर्गोशीर्षमसिधेनुका ।

लवित्रमस्तर कुन्तस्स्थूण प्राप्त पिनाकक ॥ १९ ॥

गदा मुद्गर सीरा मुसल पट्टिश तथा ।

यौष्टिक परिघश्रीव मयूखी च शतघ्निका ॥ २० ॥

अमुक्ता विंशतिरिमे द्वितीय पाद उच्यते ।

मुक्तामुक्तानि शस्त्राणि द्वात्रिंशद्गणितानि ते ॥ २१ ॥

व्या—अमुक्ता स्थितिस्त्रभावा । द्वात्रिंशत् । शम्भुप्रतिपादक-
धनुर्विद्या प्रथमद्वितीयपादाभ्या प्रतिपादिता द्वात्रिंशदेवेत्यर्थ । गणितानि
गणनपूर्वक कथितानि ॥ २१ ॥

तृतीयपादप्रतिपादितान्यस्त्राणि नामतो निर्दिशति ॥ दण्डचक्र-
मित्यादिना ॥

मू—दण्डचक्र धर्मचक्र कालचक्र तथैव च ।

ऐन्द्रचक्र शूलवत ब्रह्मशीर्षं च मोदकी ॥ २२ ॥

शिखरी धर्मपाशश्च तथा वरुणपाशकम् ।

पैनाकास्त्रश्च वायव्य शम्भुद्रै शिखरास्त्रकम् ॥ २३ ॥

कौधारत्र हयशीर्षश्च विद्याविद्येऽस्त्रसङ्गिके ।

गान्धर्वास्त्र गन्दनास्त्र वर्षण शोषण तथा ॥ २४ ॥

प्रस्वापनप्रशमने सन्तापनविलापने ।

मदनं मानवास्त्रथ नायनं तामसं तथा ॥ २५ ॥

संवर्तं मौसलं सत्यं सौरं मायास्त्रमेव च ।

त्वाप्रूमस्त्रञ्ज सोमास्त्रं संहारं मानसं तथा ॥ २६ ॥

नागास्त्रं गारुडास्त्रथ शैवेपीकेऽस्त्रसंज्ञिके ।

चतुश्चत्वारि चैतानि सोपसंहारकाणि वै ॥ २७ ॥

व्या — शूलव्रतं शूलवतनामकम् । कचिच्छूलवरमिति वा पाठः । ब्रह्मशीर्षं ब्रह्मास्त्रादन्यत् । मोदक्रीत्युपनामकगदासंज्ञास्त्रम् । शिखर्युपनामकगदासज्ञकास्त्रम् - । शुष्कार्द्रे अशन्युपनामकेऽस्त्रे । पिनाकिनीऽग्नेरिदं पैनाकम् ॥ २३ ॥ नन्दनास्त्रं विद्याधरदेवताकम् । तदस्त्रादस्तीनां प्राडुर्भावः इति भावः । नन्दनस्यैवातिरत्नमिति नामान्तरम् ॥ २४ ॥ प्रशमनं शत्रूणां क्रोधशामकम् । मदनं रिपूणामुन्मादजनकं मानवास्त्रं शत्रुमपसार्य दूरे प्रक्षेपकम् । तामसं रिपूणामज्ञानजनकम् । सर्वेष्ट्रस्त्रेषु स्वस्वनामानुरूपकार्यकारित्वं व्युत्पत्तिमहिम्ना सुधीभिर्विभावनीयम् ॥ २५ ॥ मौसलं मुसलव्यूहनिर्माणसामर्थ्येवत् । असुरादन्यविषं मायास्त्रम् । इन्द्रजालादिमायाकारकम् ॥ संहारं प्राणवियोजकम् । मानसं मनस्सङ्कल्पसाधकम् ॥ २६ ॥ नागास्त्रं सर्परूपेण शत्रुबन्धकमस्त्रम् । शैलं वायव्याद्यस्त्रत्राधावारणायपर्वतषड्भेदहेतुकम् । उपसंहारकाणि मुक्तामुक्तानीत्यर्थः ॥

उपसंहाराणामपि तृतीयपाठकथनीयत्वादत्रैव तानापि नामतो वक्ति कथयामासान् ।

मू -- यद्यपि चोपसंहारान् क्रमप्राप्तान्निबोध मे ।

चाञ्जाला वैरिमुक्तानि चारत्त्राणि क्षमयिष्यसि ॥ २८ ॥

व्या.—क्रमप्राप्तानुपसंहारकतयानुपःमेव बुद्धचक्षिरूढान् । मे मम । वदनादिति शेषः । वैरिमुक्तानि चेत्यत्र चकारात् स्वप्रयुक्तस्यास्त्रस्य मन्त्रविशेषेण पुनर्गत्मानि स्थापनरूपसामर्थ्यमपि बोध्यते । उपसंहारपरिज्ञाने पुनः प्रयोगानर्हतयास्त्राणां प्राप्तभायत्वमापद्यते इत्युपसंहारकथनमिति भावः ॥ २८ ॥

मू—सत्यवान् सत्यकीर्तिश्च रभसो दृष्ट एव च ।
 प्रतिहारतरश्रीवावाङ्मुखपराङ्मुखौ ॥ २९ ॥
 इदनाभोऽलक्ष्यलक्ष्यावाबिलश्च सुनामक !
 दशाक्षशतवक्त्रश्च दशशीर्षशतोदरौ ॥ ३० ॥
 धर्मनाभो महानामस्तुन्दनामस्तु नामक ।
 ज्योतिषो विमलश्रीव नैरास्यकृशनावुभौ ॥ ३१ ॥
 योगन्धरस्तनिद्रश्च दैत्य प्रमथजस्तथा ।
 सार्चिमाली घृतिमाली वृत्तिमान् रुचिरस्तथा ॥ ३२ ॥
 पित्र्यस्सौमनसश्चैव विधूनमकरौ तथा ।
 करलीरो धनरती घान्य वै कामरूपक ॥ ३३ ॥
 जृम्भकावरणौ चैव मोह कामरुचिस्तथा ।
 वरुणस्सर्वदमनस्स-घानस्सर्वनामक ॥ ३४ ॥

व्या—धनिलस्तन्नामा । सुनाम एव सुनामक । स्वार्थे
 कप्रत्यय ॥ ३० ॥ नैरास्यश्च कृशानश्चेत्युभौ द्वित्वसङ्गचावन्तौ । न
 तुमाविति पृथग्रहणम् ॥ ३१ ॥ दैत्यस्तन्नामक । न तु दितिगर्भसभून ।
 अत्रावयवार्येनार्थग्रहणस्यायुक्तत्वात् इत्यादि ॥ ३२ ॥ धनश्च रतिश्च
 धनरती । पुल्लिङ्गद्विवचनम् ॥ ३३ ॥ ननूपसंहारेऽप्येकोनपञ्चाशद्विंशत्यर्थे
 चतुश्चत्वारिंशदस्त्रकथनादुपरितनपनोपसह्यार्याणि कानीत्याशाङ्क्य कदाह्यादि
 पञ्चारण्युक्त्वा चैतेषु तदुपसंहाराश्च विवेचयन् तां शब्दा परिहरति ।
 कदाह्येत्यादिना—

कदाह्यस्त्र मोसन्नास्त्र कापायास्त्रश्च कद्वणम् ।
 पैशाचारत्रयेति पञ्चाप्यसुरास्त्राणि मूपने ॥ ३५ ॥

व्या—असुरास्त्राणि मयशम्बरमारीचविद्युज्जिह्वेन्द्रजित्स्थणानि । तत्र
 कानिचिन् मुख्यमानान्यापि सर्वज्ञतयामुप्रमया पूर्वमव तदुपसंहारा सृष्टा
 इत्यविरोध ॥ ३४ ॥

मू—सत्यवान् सर्वदमन कामरूपस्तथैव च ।
 योगचगोऽप्यन्त्यश्चाप्यसुरास्त्रविपातघ्ना ॥ ३६ ॥

चतुश्चत्वारिंशदेते पञ्चान्योन्वविमर्दना ।

मेलयित्वा च पञ्चाशदेकोना ह्यस्तशामकाः ॥ ३७ ॥

सर्वमोचननामा तु सुप्रभातनयो महान् ।

मूक्तामुक्ताखिलशमो महारात्प्रथितः परः ॥ ३८ ॥

अयं तृतीयपादस्स्याद्धनुर्वेदस्य मूपने ।

व्या.—मन्त्रमुक्तपङ्कटस्त्रप्रतिपादनेन जयापुत्रपञ्चाशच्चं बोधयति - मन्त्र-
मुक्तधापीत्यादिना सार्धश्लोकेन ॥

मू.—मन्त्रमुक्तधाऽपि वक्ष्ये सावधानमनाशृणु ॥ ३९ ॥

विष्णुचक्रं वज्रमस्त्रं ब्रह्मास्त्रं कालपाशकम् ।

नारायणं पाशुपतं नाशान्ममितरास्त्रकैः ॥ ४० ॥

स्वान्यसंहारकाभावान्मन्त्रमुक्तान्यमूनि पट् ।

अयश्चतुर्थपादस्स्याद्धनुर्वेदस्य सम्मतः ॥ ४१ ॥

व्या.—विश्वामित्रवसिष्ठयोर्युद्धे ब्रह्मास्त्रेणैव तच्छान्तम् । ब्राह्मं
ब्राह्मेण तेजसेत्यादिना ब्रह्मास्त्रादीनामुपसंहारदर्शनात् कथं मन्त्रमुक्तत्वमित्या-
शङ्कां मन्त्रमुक्तपदस्य विशेषार्थपर्यवसायित्वं ह्यनेन परिहरति—
स्वान्यसंहारकाभावादेत्यादिना—तथा च स्वयतिरिक्तोपसंहारकमन्त्र-
रहितमेव मन्त्रमुक्तमित्युच्यते । इति सर्वश्चतुरस्रम् । अयं मन्त्रमुक्तविचारः ।
सम्मतः नीतिज्ञानुमत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

शस्त्राणि द्वात्रिंशदेवेति बोधयितुमितिहासमाह—शृण्वित्यादिना—

मू—शृणु चाप्यपरं भूयो विशेषं वच्मि तेऽनघ ।

पुरा दैवासुरे युद्धे निर्जिता दानवैस्सुराः ॥ ४२ ॥

व्या.—अपरं विशेषं जयासृष्टचनन्तरजातप्रभेदम् । ४२ ॥

मू.—धनुर्वेदाविशेषज्ञाः पलायनपरायणाः ।

दधीच्चिन्नपिमालोक्य तस्मै दत्त्वायुधानि ते ॥ ४३ ॥

व्या.—धनुर्वेदाविशेषज्ञाः धनुर्वेदाविशेषानभिज्ञाः । अत एव
पलायनपरायणास्तन्तो दधीच्चि तन्नामकं महर्षिमालोक्य पलायनमार्गं
इति शेषः । दत्त्वा दैत्येभ्यो रक्षणार्थं न्यासविधिना तत्सात्कृत्वा
॥ ४३ ॥

मू—मदशात्तन्युपादाय जयभव युधि शात्रवान् ।

मम चैवं वधो दृष्टो नात्र कार्या विचारणा ॥ ५१ ॥

व्या.—न चैव दुर्मरणं तव स्यादित्याशङ्क्याह—ममेति । दृष्टो ब्रह्मणा सङ्कल्पित इत्यर्थः ॥ इदं तपसा दृष्टमिति । ५१ ॥

देवकार्यार्थं देहविनियोगे मम नृकं न घटत इत्याह—
देवेति ॥

मू—देवोपयोगिनं देहमिमं कृत्वा दिव ब्रजे ।

यूय स्वकार्यं ससाध्वं मम लोफान्प्रयच्छत ॥ ५२ ॥

ते तरय वचनं श्रुत्वा तथा चक्रुर्दिवीकसः ।

आत्मकार्यगरीयस्त्वात्तत्कार्यं प्रतिपेदिरे ॥ ५३ ॥

व्या—आत्मकार्यगरीयस्त्वादवश्यकरणीयत्वेनात्मकार्यस्य श्रेष्ठत्वान् ।
प्रतिपेदिरेऽङ्गीकृतवन्तः ॥ ५३ ॥

तर्हि ब्रह्महत्याश्रयीभूतं क्रिमित्याशङ्क्याह गोमुखमिति ।

मू—गोमुखं ब्रह्महत्यापि विवेश नृपसत्तमः ।

देवसन्तोषणाल्लोकान् शाश्वतान् स प्रापिर्यथौ ॥ ५४ ॥

तदाप्रमृतिं लोका वै न पश्यन्तीह गोमुखम् ।

प्रातः पुरुषशार्दूलं तद्दोषगतमानसा ॥ ५५ ॥

व्या—प्रातः पुण्यवस्तुदर्शनं । प्रातः । फालविहितम् । मय्यद्वादौ
कदाचित्पापिदर्शनेऽपि तावद्दोषो नास्तीति प्रातःपदेन सूचितम् ।
कृतं, तदापातमानसा स्मृततद्दोषा इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

मू—एकत्रिंशच्च कङ्कालास्ता चैका च कशेरुका ।

द्वित्रिंशन्निर्गता देहात्तरयर्पेस्सुमहात्मनः ॥ ५६ ॥

व्या.—कङ्कालश्शरीरास्थिः । कशेरुका पृष्ठास्थिः “स्याच्छरी-
रास्थिः कङ्कालः पृष्ठास्थिः च कशेरुका” इत्युभयत्रामरः ॥ ५६ ॥

मू—यद्यदङ्गाश्रितभास्थि यद्यद्रूपमगान्मुनः ।

तत्तदस्थ्युद्धनं शस्त्रं तत्तदाकारकं ह्यमुन् ॥ ५७ ॥

व्या.—केषाञ्चिदायुधानां ह्रस्वत्वम् । केषाञ्चिदुच्चलं विलक्षण
वर्णत्वञ्चैकजातास्थीनां कथमित्याशङ्क्योच्चावचत्वप्रातिकं कारणमाह यदिति
॥ ५७ ॥

मृ.—तीक्ष्णस्वभावाद्गर्वाच्च दधीचिमुपताप्य तु ।

तद्रक्षितान्यायुधानि तेन शल्यीकृतानि वै ॥ ५८ ॥

व्या.—तीक्ष्णस्वभावात्स्वभावतैक्ष्ण्यात् गर्वात् अस्थिनिगरण-
कर्तुरन्तर्धानतीक्ष्णस्वभावादनन्तर्दाह कर्तव्य इत्यहङ्कारात् तेन तपश्शक्ति-
मता शल्यीकृतान्यस्त्राकारकाणि कृतानि । वै निश्चये ॥ ५८ ॥

मृ.—शस्त्राणि लोके द्वात्रिंशत्प्रचरिष्यन्ति पार्थिव ।

कशेरुकोद्गत वज्रमिन्द्रहस्तगतं विना ॥ ५९ ॥

व्या.—लोके मूलोके । वज्रायुधधारणे नराणामसामर्थ्यात्तद्धिनेति
॥ ५९ ॥

मृ.—धनुर्वेदस्य माहात्म्यान्निर्जिना दानवास्तुरैः ।

मूलोके त्वावधीकृत्य धनुरादि चरिष्यति ॥ ६० ॥

व्या.—धनुर्वेदस्य धनुर्विद्याग्रहणस्य । त्वा त्वाम् । अवधीकृत्य
प्रवर्तकगुरुमाश्रित्य धनुरादि चरिष्यतीत्यन्वय ॥

मृ.—धनुर्वेदविद त्वा तु समाश्रित्य नृपेत्तमाः ।

नीतिमन्तो भविष्यन्ति मत्प्रसादान्न संशयः ॥ ६१ ॥

व्या.—नीतिमन्तो राजशास्त्राभिज्ञा ! न त्वेदताशा दृष्टा मया ।
कुत इत्याशङ्क्याह—मत्प्रसादादिति ॥

मृ.—इत्येतरकथितं वत्स माहात्म्यं वेदसम्मितम् ।

शस्त्रोत्पात्तिश्च कथिता किं भूयश्श्रोतुमिच्छसि ॥ ६२ ॥

व्या.—वेदसम्मितं धनुर्वेदप्रतिपाद्यम् । उत्तरकथाप्रश्नं बोधयति
किं भूय इति ॥ ६२ ॥

मृ.—धनुर्वेदस्योपदेशमिमं योऽधिगामिष्यति ।

त्वत्कृते मत्कृते सोऽथ सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥

व्या.—अधिगमिष्यति ज्ञास्यति । सर्वान् कामानवाप्नुयादिति
शास्त्राध्ययनस्य प्रयोजनकथनम् ॥

मू—पारीक्षित महाबुद्धि पृथुश्श्रुत्वा विधेर्वच ।
हृदयस्थ ततो भावं द्रष्टु समुपचक्रमे ॥ ६४ ॥

॥ इति वेशम्पायननीतिप्रकाशिकाया
धनुर्वेदविवेककथनं नाम
द्वितीयसर्गः ॥

व्या.—पारीक्षित जनमेजय । महाबुद्धिरिति पृथुविशेषणम् ।
भावमभिप्रायम् ॥

॥ इति श्रीसीतारामकृष्णाय नैतिप्रकाशिकातत्त्वविद्युतौ
द्वितीयसर्गः

अथ तृतीयस्सर्गः

(खड्गोत्पातिकथनम्)

मू—लोकनाथ नमस्तेऽस्तु सर्वाश्रयाश्रय प्रभो । ।

उत्पादितो मया खड्ग पूर्वमित्युदिन त्वथा ॥ १ ॥

व्या. -अथ पृथु खड्गोत्पात्त प्रष्टु ब्रह्माणं गुरु नमस्करोति-
लोकनाथेति । सर्वेषाश्चतुर्दशभुवनान्तरगताना । आश्रयाणा बुद्धीन्द्रि-
यविकासकाना । आश्रय आवासभूत ॥ १ ॥

मू—खड्ग कदा हि जनितस्त्वया केनेह हेतुना ।

कस्त्वत्सकाशात्प्रथममग्रोदसिमुत्तमम् ॥ २ ॥

व्या—प्रश्नप्रकार । खड्ग इत्यादिना ॥ २ ॥

मू—परम्परा तु का तस्य भूलोकप्रापणी विभो ।

पूर्वाचार्यश्च खड्गस्य मम ब्रूहि पितामह ॥ ३ ॥

व्या—परम्परा शिष्यप्रशिष्यसन्तति । तस्य खड्गस्य भूलोकप्रापणी
लोके प्रचारयित्री । पूर्वाचार्य प्रथमप्रतिगृहीतारम् ॥ ३ ॥

मू—स तद्वचस्तमारुण्य प्रोवाचेद् पितामह ।

यत्र येन निमित्तेन यथासौ जनित पुरा ॥ ४ ॥

व्या—पितामह ब्रह्मा । येन निमित्तेन येन कारणेन । यथा येन
प्रकारेण । अतौ खड्ग ॥ ४ ॥

मू—येनपुत्र प्रवक्ष्यामि खड्गसम्भवमुत्तमम् ।

सावधानमनाश्श्रुत्वा सर्वत्र जयमाप्स्यसि ॥ ५ ॥

व्या.—येनस्य तन्नामकराज पुत्र ५ ॥

मू—विशीर्णे गर्भुके राजन्नरक्षिणेषु च वाजिषु ।

खड्गेन शत्रवने युद्धे साध्यात्मा परिरक्षिणुम् ॥ ६ ॥

व्या.—विशीर्णे खड्गिणे पक्षीगु मृगेषु । साधु सम्यक् ॥

मू—शरामनघराश्चैव गदाशक्तिघरास्तथा ।

एत खड्गघरो वीरस्तमर्थ प्रतिवाधितुम् ॥ ७ ॥

व्या—शरा बाणा । आसन तस्याधार तान् । एवकारश्चाप्यर्थक ।
सर्वायुधघराश्चापीत्यर्थ । प्रतिवाधितु वपरीत्येन हन्तुम् ॥ ७ ॥

मू—आयुधेभ्यो वर खड्ग तस्माल्लोकेषु विश्रुत ।

मया सृष्ट पुरा राजन् कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ॥ ८ ॥

व्या—यस्मात्सर्वेभ्य आयुधेभ्यश्चो कृष्टनामर्थवान् । तत्र हेतुर्मया
सृष्टत्वम् कारणान्तरे निमित्तान्तरे ।

व्य—तत्कारणमाह—द्विरण्यकशिपरिति

मू—हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षो प्रिरोचन ।

शम्भरो विप्रचित्तिश्च प्रहादो नमुर्चिर्बलि ॥ ९ ॥

एते चान्ये च बहवस्तगणा दत्तदानवा ।

धर्मसेतुमनिक्रम्य देवैर्योद्बुधमुपाक्रमन् ॥ १० ॥

व्या—दैत्या दिनि कुमारः । दानवा वनुनाभ्यास्सुता । धर्मसेतु
धर्मसीमानम् । अतिक्रम्योलङ्घय । उपाक्रमन्नागमन् ॥ १० ।

व्या—खड्गसृष्टिप्रदेशमाह तदेत्यादिना ।

मू—तदा हिमवत्शृङ्गे नानाधानुविराजिते ।

शतयोजनविस्तारे पुष्पितद्रुमप्रानने ॥ ११ ॥

व्या—तदा धर्मह्रातसमये नानाधानुभिस्स्वर्णरूप्यादिभि विराजिते ।
शतयोजनविस्तारे शतयोजनसङ्ख्यारूपरिमण्डलवति । हिमवतशृङ्गे
प्रभानशिवरे ॥ ११ ॥

मू—यज्ञ अकरववतत्र सर्वलोकार्थसिद्धये ।

ततो वर्षसहस्रान्ने त्वद्भुन समजायत ॥ १२ ॥

व्या—अकरव कृत्स्नवानसिप । स्वस्य यज्ञकरणे प्रयोजनमाह—सर्वोति
सर्वलोकाना । समस्तजनाना । अर्थ परलोकसाधनरूप तस्य
सिद्धिशिक्षा । तस्यैतन् । यज्ञापक्रमणानन्तर वर्षसहस्रान्ने यज्ञावसाने ।
अद्भुतमाश्चर्यम् ॥ १२ ॥

मू—नमोऽग्निज्वालयोद्भास्यं द्योतयञ्जगतीतलम् ।

विकीर्याग्निं तथा भूतमुत्थितश्चाम्निकुण्डत ॥ १३ ॥

व्या.—नमोऽन्तरिक्षम् । अग्नेराहवनीयाग्ने । ज्वालयोद्भास्य
उत्थानसमये वेगादग्निज्वालायां चिरं प्रकाशयेत्यर्थः । जगतीतलं
भूपदेशं । द्योतयत्स्वदेहकान्त्या प्रकाशयत् । अग्निं स्वोत्पात्तयोभयम् ।
विकीर्य प्रसार्य । अग्निकुण्डतो भूतमुत्थितमिति योजना ॥ १३ ॥

मू—नीलोत्पलसवर्णन्तत्तीक्ष्णदंष्ट्रं कृशोदरम् ।

सुप्रांशु दुर्धर्षतरं ज्वालमालासमाकुलम् ॥ १४ ॥

व्या.—भूतमेव वर्णयति नीलोत्पलेत्यादिना । सुप्राश्वत्पुन्नतम् ।
दुर्धर्षतरमितैरत्यन्तमधर्षणीयम् । ज्वालानाम् देहभासां मालासमाकुलं
व्याप्तम् ॥ १४ ॥

मू—रक्षाक्षं कूरनिर्हाद सर्वप्राणिमयङ्करम् ।

स्वतेजसातिरिद्रेण द्रष्टुर्दृष्टिविलोपकम् ॥ १५ ॥

व्या.—कूरानिर्हाद मयङ्करकेङ्कारयुक्तं । द्रष्टृणा दृष्टेर्विलोपकं ।
अतिकूराकारत्वाद्द्रष्टुमशक्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

व्या.—तादृशभूतसमुत्पत्तिकाल उत्पातानाहः—तरिमन्नित्यादिना ।

मू—तस्मिन्नुत्पतमाने च प्रचञ्चाल वसुन्धरा ।

महोर्मिकलिलावर्तश्चुक्षुमे स महोदाधेः ॥ १६ ॥

व्या—उत्पतमाने प्रोद्यमाने । महोर्मिभिः कलिला व्याकुलाः आवर्ता
अम्मता भ्रमयः यस्य स । तादृशस्तन् चुक्षुमे क्षुब्धोऽभूत् । १६ ॥

मू—पेतुरुल्का दिवो घोराशशात्वाश्च मुमुक्षुर्दुमाः ।

तद्दृष्ट्वा सर्वभूतानि प्राव्ययन्त मुहुर्मुहुः ॥ १७ ॥

व्या.—दिव अन्तरिक्षात् । उल्का अङ्गारमात्रशेषकृष्णाः ।
'उल्का स्याग्निगतज्वाले'त्यमरः । शाखा द्रुमशाखाः ॥

मू—महर्षितुगन्धर्वानद्ययं मयविद्वान् ।

मयैवं चिन्तितं भूतमसिर्नामैष वीर्यवान् ॥ १८ ॥

व्या.—अनुवं । तमिति । शेषः ।

मू.—रक्षणर्याय लोकस्य वधाय च सुरद्विषाम् ।

ततस्तद्रूपमुत्सृज्य बभौ निस्त्रिंश एव सन् ॥ १९ ॥

व्या.—निस्त्रिंश एव सन् खड्गाकार एव सन् । बभौ स पुरुषः ।
विषेयप्राधान्यात्पुल्लिङ्गता ॥ १९ ॥

मू.—विमलस्तीक्ष्णधारश्च कालान्तक इवोद्यतः ।

पथाशदङ्गुल्युत्सेधश्चतुरङ्गुलिविस्तृतः ॥ २० ॥

व्या.—तीक्ष्णा धारा यस्य सः । काले प्रलयकाले अन्तक उद्यतः
संहारोद्युक्तः । पथाशदङ्गुलीनामुत्सेध औन्नत्यं यस्य सः ॥ २० ॥

व्या.—तस्य प्रथमप्रगृहीतारमाह—तत इत्यादिना ।

मू.—ततस्त्वृषभकेतोस्त हस्ते दत्तो मया ह्यसिः ।

राक्षसान्तकरस्तीक्ष्णस्तदाधर्मनिवारकः ॥ २१ ॥

व्या.—तीक्ष्णो निशितः । अस्यते क्षिप्यते शत्रूपरीत्यासिः । असु क्षेपणे ।
अधर्मनिवारक इति छेदः ॥ २१ ॥

मू.—तमुद्धृत्य महादेवस्तर्वशत्रुभयङ्करम् ।

त्रिकूटधर्मचोद्यम्य सविद्युतमिवाम्बुदम् ॥ २२ ॥

व्या.—त्रिकूटत्रिशिखरम् । त्रिकोणं वा । धर्मखेटकं
नैस्यान्मेघस्थानीयम् । विद्युत्स्थानीयः खड्गः ॥ २२ ॥

मू.—चचार विविधान्मार्गान्महाबलपराक्रमः ।

छिन्दन्भिन्दन्कृजन्कृन्तन्दारयन्पोथयन्नरीन् ॥ २३ ॥

व्या.—भिन्दन्द्वैधीभावं प्रापयन् । छिन्दन् छेदनं कुर्वन् ।
कृजन् व्यथयन् । कृन्तन्तावशेषं कर्तयन् । दारयन् पाटयन् । पोथयन्
झर्झरयन् ॥ २३ ॥

मू.—द्वात्रिंशत्करणानि स्युर्यानि खड्गप्रयोधने ।

चित्रशीघ्रपदे तानि दैत्यसङ्घे व्यदर्शयन् ॥ २४ ॥

व्या.—खड्गप्रयोधने खड्गयुद्धे । चित्राणि विन्यासचतुराणि,
शीघ्राणि त्वरितानि, पदानि पादविन्द्यासा यस्मिन् कर्मणि तन्
तथा तानि । वक्ष्यमाणत्वेन प्रसिद्धानि द्वात्रिंशत्करणानि वक्षिणानि दैत्यसङ्घे-
ऽदर्शयदिति योजना ॥ २४ ॥

व्या.— द्वात्रिंशत्करणानि विशदयति । भ्रान्तमित्यादिना—

मू.— भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाविष्टमाप्लुतं विप्लुतं सृतम् ।

संयान्तं समुदीर्णञ्च निग्रहप्रग्रही तथा ॥ २५ ॥

व्या — भ्रान्त भ्रमणम् । उद्भ्रान्तमूर्ध्वभ्रमणम् । आविष्टं भुक्तम् ।
“आविद्धदुष्टिलम्भ”मित्यमरः । आप्लुतं हरिणवत्प्लुतम् । विप्लुतं
विशेषप्लवनम् । सृतमनुसङ्गम् । संयान्तं सम्यग्यानम् । समुदीर्णं
सम्यक्करणम् । निग्रहोऽपिक्षेप । प्रग्रहो दृढग्रहणम् ॥ २५ ॥

मू — पादावकर्मसन्धाने शिरोभुजपरिभ्रमौ ।

पाशपादाविजन्धाश्च मृशुद्रमणके तथा ॥ २६ ॥

व्या.— पादावकर्मः पादभ्रान्तेन सङ्घनमनम् । सन्धानं शत्रुपारि
विन्यासः । शिरोभ्रमणं भुजपरिभ्रमणम् । पाशः खड्गयोर्ग्रथनं
प्रसिद्धम् । पादः स्तरुमिश्रणः । खड्गयोर्मिश्रणम् । ‘पाशः पाशो
पुष्टिर्धमिश्रणम्’ इति मेदिनी । विजन्धः खड्गनिरोधनम् । मृशिरघोविन्यासः ।
उद्भ्रमणकमूर्ध्वरुभृति ॥ २६ ॥

व्या.—अथ खड्गविद्यायाश्शिष्यप्रशिष्यान्ऋथयितुं तदादौ विष्णोः
खड्गप्राप्तिं कथयति—तत इति

मू.—ततस्तु भगवान् रुद्रो विष्णुं दृष्ट्वा समीपगं ।

सत्कृत्य धर्मगोप्तारमर्तिं तस्मै ददौ मुदा ॥ २९ ॥

व्या.—समीपगं खड्गग्रहणार्थमन्तेवासिनम् सत्कृत्य महागुणवच्चादि
कथनेन संपूज्य । धर्मगोप्तारमित्यपि विशेषविशेषणम् । तस्मै विष्णवे ।
मुदा प्रापणजन्यसन्तोषेण ॥ २९ ॥

मू.—विष्णुर्भरीचये प्रादान्मरीचिर्भगवानपि ।

महर्षिभ्यो ददौ खड्गमृपयो वासवाय च ॥ ३० ॥

व्या.—भगोऽस्यास्तीति भगवान् । तथा 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य
वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां मग इतीरणा'
इत्युक्तेः ॥ ३० ॥

मू.—महेन्द्रो लोकपालेभ्यो लोकपाला ददुश्च तं ।

मनवे पुर्यपुत्राय ततस्ते तमथाब्रुवन् ॥ ३१ ॥

व्या.—महेन्द्रो वृत्रहन्ता । 'इन्द्रो वृत्रमवधीत् तन्महेन्द्रस्य महेन्द्र-
त्वम्' इति श्रुतेः । ते लोकपालाः तं मनुम् ॥ ३१ ॥

मू.—धर्मसेतुमतिक्रान्ताल्लोकधर्मार्थकारणान् ।

असिना धर्मगर्भेण शिक्षयस्व प्रजापते ॥ ३२ ॥

व्या.—लोके जगति । धर्मार्थकारणाद्धर्मार्थादीनां संरक्षणनिमित्तं ।
धर्मगर्भेण धर्मसंरक्षणार्थमुत्पन्नत्वात् धर्मगर्भत्वव्यपदेशः । शिक्षयस्वाका-
र्याग्निधर्तय । हे प्रजापते मनो ॥ ३२ ॥

मू.—स तयेति प्रानिश्रुत्य गृहीत्वा खड्गमुत्तमम् ।

लोके प्रवर्तयामास राजघारामुखेन वै ॥ ३३ ॥

व्या.—प्रतिश्रुत्य प्रानिज्ञाय । राजघारामुखेन राजपरम्परद्वारा
॥ ३३ ॥

मू—त्वमप्येतमसि मत्तो गृहाण नृपसत्तम ।

पालयस्व च धर्मेण प्रजा पुत्रानिवीरसान् ॥ ३४ ॥

व्या—हे नृपसत्तम । पुरोग्रहणमन्त्रोपदेशपूर्वकं प्रयच्छ ॥ ३४ ॥

मू—कृतिकास्तस्य नक्षत्रमसेरामिश्च देवता ।

रोहिणी गोत्रमप्यस्य रुद्रस्तस्याधिदैवतम् ॥ ३५ ॥

व्या—नामाष्टकरूपमन्त्रमुपदेष्टुं नक्षत्रगोलदेवताधिदैवतानि कथयति
तथा चोक्तं मन्त्रसारे 'नाममन्त्रेषु नक्षत्रं देवता . . . पुर ।
गोत्राधिदैवते चैव कथयन्मन्त्रमुच्चरेत्' इति ॥

व्या—मनुमाह—असेरित्यदिना

मू—असेरष्टौ हि नामानि रहस्यानि निबोध मे ।

असिर्विशतन खड्गस्तीक्ष्णपर्मा दुरासद ॥ ३६ ॥

श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्ममालस्तथैव च ।

अश्व्य प्रहरणानाथ रुद्रेणैव समीरित ॥ ३७ ॥ ।

व्या—प्रहरणानामायुधानां मध्ये । अश्व्यं प्रथमं ब्रह्मणा सृष्टं ।
एनेन द्वात्रिंशदायुषेष्वगणनाप्रयुक्ता न्यूनता परास्ता । रुद्रेण नीलकण्ठेना-
प्येव श्रेष्ठ इति समीरित ॥ अथवा रोदयति प्रजा अन्तकाले दाहेनेति
व्युत्पत्त्या रुद्रोऽसि । तेनायुषसृष्टे प्रागेव मयि जात इति ।
अश्व्यश्श्रेष्ठस्समीरित ॥ ३७ ॥

मू—असेश्च पूजा कर्तव्या सदा युद्धविशारदै ।

जयं कीर्तिं लभन्ते ते येऽसिं सम्पूजयन्ति वै ॥ ३८ ॥

व्या—एते पूजका ॥ ३८ ॥

मू—कथेय कथिता तुभ्य खड्गमाह्वात्म्यमयुता ।

न करयन्मया प्रोक्ता किं मयश्चोतुमिच्छति ॥ ३९ ॥

व्या—एतच्छिवात् त्वदतिरिक्तस्य ॥ ३९ ॥

मू. — जिगीषवोऽरीन् राजानस्त्वभिषेणनकौतुकाः ।

ये पठेयुरिमल्लय्यं जयं युद्धे लभन्ति ते ॥ ४० ॥

। इति वैशम्पायननीतिप्रकाशिकायां खड्गोत्पत्तिकथनं नाम
तृतीयस्सर्गः ।

व्या. — अरीनुद्दिश्याभिषेणने, सेनया सह गमने । कौतुका
उत्सुकाः । “ चस्तेनयाऽभिगमनमरी तदाभिषेणन ” मित्यमरः । जय्यं
जयसाधनम् । इमं सर्गम् । ते राजनः । पठेयुर्यदीति शेषः ।
तदा जयं युद्धे लभन्त इत्यर्थः । ४० ॥

॥ इति श्रीसीतारामकृष्णाय
नीतिप्रकाशिकानत्वविवृती
तृतीयस्सर्गः ॥

॥ अथ चतुर्थस्तर्गः ॥

(मुक्तायुधानिरूपणम्)

मू—स्वयम्भूवचनं श्रुत्वा पृथु परमहर्षिनः ।

प्रश्रयावनतो भूत्वा भूय पप्रच्छ चाब्जजम् ॥ १ ॥

व्या.—स्वयम्भवतीति स्वयम्भूः . तस्य प्रश्रयो विनयः । अवनतो
नमः । अब्जजं कमलजानम् ॥ १ ॥

मू—द्वात्रिंशदायुधानीति मुक्तामुक्तोदितानि मे ।

तेषां स्वरूपं वर्णञ्च प्रयोगान्वक्तुमर्हति ॥ २ ॥

व्या.—मुक्त्यामुक्तश्च मुक्तामुक्ते । द्वे धनुर्वेदयोः । ताम्भ्यां प्रति-
पादितानि द्वात्रिंशदायुधानीति । मे मद्यम् । स्वरूपमेव संस्थानम् ।
वर्णं नीलपीतादि प्रयोगान् लक्ष्योपमि प्रयोजनानि । तेषामायुधानां ।
चान् तदेवतानामपीति द्योत्यते । वक्तुमर्हतीति प्रश्नः ॥ २ ॥

मू—इति पृष्टस्तु पृथुना भगवान् पक्तवत्सतः ।

तत्सर्वं कथयामास तस्य विस्तारयन् यशः ॥ ३ ॥

व्या.—तत्सर्वं प्रश्रगतप्रमेवजातम् । यशः यतरत्तम्यभनुर्वेद-
प्रचारं कृतवानिति यशः । विस्तारयन् प्रसारयन् । कथयामास-
स्वल्पः ॥ ३ ॥

व्या—आयुधानाधिकसम्मानरूपनया न पृथक्त्वेनोच्यत इत्याह—
यस्येति

मू—यस्य देवस्य यद्रूपं यो वर्णो यश्च पादयः ।

आयुधस्याथ तत्राग्निस्त्रानयोति मदाग्ने ॥ ४ ॥

व्या—नान् देहीशस्यस्यौत्सवर्णप्रयोगान् ॥ ४ ॥

मू—पूर्थं यदशामि मुक्तानां संस्थानानि नियेष मे ।

मिदंत्वा तस्यश्रेयसायुधानां प्ररूपणम् ॥ ५ ॥

व्या.—प्ररूपणं निर्माणम् ॥

मू.—घनुस्वरूपमाख्यास्ये प्रथमं नृपतत्तम ।

तत्प्रमाणञ्च संस्थानं तस्याभ्यासक्रमं तथा ॥ ६ ॥

व्या.—घनुपस्तदाख्यदेवस्य स्वरूपं देहः । तत्प्रमाणं तदौन्नत्यपरि-
ध्यादि । संस्थानमङ्गसम्बन्धादि । ध्यानत्रयमनुसन्धानप्रकारः ।
तं चाख्यास्ये वक्ष्यामीत्यर्थः ॥

मू.—तत्रावान्तरभेदांश्च शराम्यासक्रमं तथा ।

लस्तक्रग्रहणश्चापि लक्ष्यभेदं चतुर्विधम् ॥ ७ ॥

व्या.—तत्र घनुषोऽवान्तरभेदान् वैतस्त्रिकादिबाणक्षेपकृत्वापादि-
रूपान् शराम्यासक्रमं बाणप्रयोगविधिम् । लस्तकस्य घनुर्मध्यस्य ग्रहणं
परिग्रहः तं । लस्तकस्तु घनुर्मध्यमित्यमरः । चतुर्विधलक्ष्यभेदो
व्याख्यातः ॥ ७ ॥

व्या.—तदाकारमाह—पृथुग्रीवमिति ।

मू.—पृथुग्रीवं मूढमशिरस्तनुमध्यं सुपृष्ठवत् ।

चतुष्किष्कुप्रांशुदेहं त्रिणतं दीर्घजिह्वकम् ॥ ८ ॥

व्या.—पृथुः ग्रीवा ऋन्धरम् यस्य तत् । मूढं शिरोऽग्रभागो
यस्य तत् । तनु कृशं मुष्टिसम्मितमिति यावत् । मध्यः यस्य तत् ।
सुपृष्ठवत् स्यद्गुलिविस्तृतपश्चाद्भागवत् । चतुष्किष्कुप्रांशुदेहं ।
हस्तचतुष्टयौत्सेधदेहवत् । त्रिणतं मध्ये ग्रीवामागयोश्च नम्रम् । दीर्घा
जिह्वा यस्य तत् ॥ ८ ॥

मू.—दंष्ट्राकरालवदनं रक्ताभं घर्धरत्नम् ।

आन्त्रमालापरिक्षिप्तं लेलिहानं च सृक्कणी ॥ ९ ॥

व्या.—दंष्ट्राभिः करालं मयङ्करं वदनं यस्य । आन्त्रमालाभिः
परिचृतः । क्षिप्तं बद्धम् । सृक्कणी ओष्ठप्रान्तभागी ॥ ९ ॥

मू.—जयायाश्च रुशाश्वाद्यजातं वै लोकरक्षणे ।

तद्ध्यात्वा मनसा सम्यग्गुरुं नत्वा विधानतः ॥ १० ॥

व्या.—लोकरक्षणे प्रजापरिपालनविषये । तत् घनुष. आदिदेव ।
गुरुं घनुर्वेदाचार्यम् । विधानतः स्मृत्युक्तप्रकारेण ॥ १० ॥

मू—घनुर्वेदविधानेन नाम्य वामकरेण तत् ।

दक्षिणेन ज्यया योज्य पृष्ठे मध्ये भ्रगृष्ट्य तत् ॥ ११ ॥

व्या—घनुर्वेदविधानेन घनुर्विद्योक्तविधिना ॥

तद्विधिस्तु—

“नामन वामकरतो ज्यायोगो दक्षिणेन तु ।

कर्षण कर्णपर्यन्त मोचनञ्चेति तद्विधिः” इति ॥

दक्षिणेन करेणेत्यनुकर्ष । ज्यया शिञ्जिन्या । मध्ये पृष्ठभागे । तत्
घनु ॥ ११ ॥

मू—वामाङ्गुष्ठ तदुदरे पृष्ठे तु चतुरङ्गुली ।

पुङ्खमध्ये ज्यया योज्य स्वाङ्गुलीविवरेण तु ॥ १२ ॥

व्या—तदुदरे लस्तकाधोभागे । पृष्ठे ऊर्ध्वभागे । चतुरङ्गुली
वामकराङ्गुलिचतुष्टय योजयेदिति शेष । पुङ्ख द्विदलीकृत बाणमूलम् ।
मध्ये मध्यदेशावच्छेदेन । ज्यया गुणेन । स्वाङ्गुलिविवरेणाङ्गुष्ठ
सहकृतस्वदक्षिणहस्तशारखारन्ध्रेण । योजयेत्यन्वय ॥ १२ ॥

मू—आकर्णं तु समाकृष्य दृष्टिं लक्ष्ये निवेश्य च ।

लक्ष्यान्वयमपश्यस्तु कृतपुङ्ख प्रयोगविन् ॥ १३ ॥

व्या—लक्ष्ये शरव्ये । निवेश्य स्थापयित्वा । अन्यलक्ष्यप्रान्त-
विद्यमानवन्त्वापि । अपश्यन् । कृतपुङ्ख सम्यक्कृतबाणमूल । सुप्रयोग
सम्यग्बाणपोक्ष वेत्तीति तादृशो मूखेत्यर्थ ॥ १३ ॥

मू—यदा मुषेच्छर विध्ये कृतहस्तस्तदोच्यते ।

एव बाणा प्रथोक्तव्या ह्यात्मा रक्ष्य प्रयत्नत ॥ १४ ॥

व्या—विध्ये लक्ष्ये । “विध्य शरव्य लक्ष्यमे” त्यमर ।
कृतहस्त कृत शिशिनो हस्तो यस्य स । न केवल लक्ष्यपान्तं
युद्धादी । किन्त्वात्मसरक्षणमप्यावश्यकमित्याह आत्मेति । हिरप्यर्थक-
क्षय्यानामनर्थायन्वत् ॥ १४ ॥

व्या—प्रसन्नाद्ययधिभाग तदुदाहरणान्यप्याह—अविचास्येत्यादिभि-
न्निभि

मू.—अविचार्यं च सूक्ष्मं च सुकुमारमथो गुरु ।

चातुर्विध्यञ्च लक्ष्यस्य घनुर्वेदाविदो विदुः ॥ १५ ॥

मूभृद्भेदश्चाविचार्यं सूक्ष्मं गुञ्जादिभेदनम् ।

कुक्कुटाण्डोदकुम्भानां भेदनं सुकुमारकम् ॥ १६ ॥

व्या.—भूभृद्भेदः पर्वतभेदनम् । गुञ्जादीत्यादिपदात् तद्वन्धककेशीद-
त्वण्डनमपि द्योत्यते ॥ १६ ॥

मू.—रक्षोगजादिदेहानां पातनं गुरु चोच्यते ।

एवञ्च लक्ष्यविवृतिर्विज्ञेया नीतिमत्तरैः ॥ १७ ॥

व्या.—रक्षासि कुम्भकर्णादीनि । निपातनं कर्तनम् ॥ १७ ॥

व्या.—बाणमोक्षे चतुर्दशवल्लितान्याह—लक्ष्यस्येत्यादिना

मू.—लक्ष्यस्य प्रतिसन्धानमाकर्षणविकर्षणे ।

पर्याकर्षानुकर्षौ च मण्डलीकरणं तथा ॥ १८ ॥

व्या.—प्रतिसन्धानमनुसन्धानम् । आकर्षणं सिञ्जिनीमात्रस्य ।
विकर्षणम् । घनुषोऽपि विनामकम् । पर्याकर्षस्समन्ताद्भूतनम् । अनु-
कर्षश्शात्रुमनुमृत्य कर्षणम् । मण्डलीकरणं कुण्डलाकारेण कर्षणम्
॥ १८ ॥

मू.—पूरणं स्फारणञ्चैव धूननं भ्रामणं तथा ।

आसन्नदूरपातौ च पृष्ठमध्यमपातने ॥ १९ ॥

एतानि वल्लितान्याहुश्चतुर्दश घनुर्विदः ।

व्या.—पूरणं शब्देन सर्वासां दिशां प्रतिध्वनिमत्करणम् । स्फारणं
घनुर्विष्कारः । धूननं हस्तप्रसारणभेदः । भ्रामणं शात्रुमोहनार्थं स्वहस्त
एव घनुषो विलक्षणसञ्चरणम् । आसन्नपातः समीपशत्रुपातनादिकं ।
प्रसिद्धम् ॥ १९ ॥

मू.—घनुर्भेदान्प्रबक्ष्यामि तत्तत्कार्यानुसारतः ॥ २० ॥

शाङ्गिकं त्रिणरं प्रोक्तं वैणवं सर्वनामितम् ।

वैतस्तिकघनुश्शस्त्रं वैणवं तद्धि हस्तकम् ॥ २१ ॥

उपलोत्क्षेपकं चापं वैणवं तद्विरञ्जकम् ।

त्रिहस्तोत्सेपसाहितं द्व्यङ्गुलीविस्तृतं तु तत् ॥ २२ ॥

बद्धगोधाङ्गुलित्राणः पृष्ठबद्धेषुषिस्तदा ।

योग्यं कुर्यादन्यथा स्यादपराद्धपृषत्ककः ॥ २३ ॥

व्या.—धनुर्भेदान् धनुष्पु भेदान् भिन्नभिन्नधनूंषीत्यर्थः । शृङ्गैर्निर्मितं शार्ङ्गिकम् ' तत् त्रिणनम् वैणवं वेणुराचितम् । तत्तु सर्वमिन्द्र धनुराकारेण नामितं कर्तव्यम् चतुर्हस्तप्रमाणकमेतदपि । "चतुर्हस्तप्रमाणं यत्तालमात्रं धनुर्हि त"दिति मेदिनीनिघण्टुपर्यालोचनया धनुर्विशेषणस्थले तालमात्रपदार्यो ज्ञेयः । दैवासुरादिमावेषु यथायोग्यमृह्यम् । वैतस्तिकानां द्वादशाङ्गुलप्रमाणबाणानां क्षेपकं यद्धनुः तच्छस्त्रमित्युच्यते । तत्तु वैणवम् हस्तकं हस्तप्रमाणोन्नतियुक्तम् ॥

ते च वैतस्तिका बाणा ये वै चासन्नयोधिनः ।

तद्धनुश्शास्त्रमित्यहुरर्थायै तद्बुद्धिमत्तरेः ॥ इति नीतिसारे ॥ २०-२१ ॥

व्या.—उपलोत्क्षेपकं पाषाणगुळिकाप्रेरकं द्विरञ्जकम् मध्यसम्बद्धगुणद्वयवत् । द्व्यङ्गुलीविस्तृतमङ्गुलिद्वयविस्तृतिकाण्डफलकवत् ॥ २२ ॥

व्या.—गुध्यति पश्विष्टयति प्रकौष्ठमिति गोधा । अङ्गुलीनां त्राणं रक्षणं यस्मादङ्गुलित्राणम् । गोधापरनामकं यदङ्गुलित्राणमङ्गुलरूपाधारमूर्त-हस्तकवचं तत् बद्धं येन सः । योग्यं शस्त्राभ्यासं । 'शस्त्राभ्यासस्तु योग्यस्स्यात्' इति मेदिनी । अपराद्धपृषत्ककः लक्ष्यात्स्वलितसायकः । "अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः" इत्यमरः ॥ २३ ॥

व्या.—पथ धनुर्धारिपादतिस्थितीर्विशदयति—प्रत्यालीढमित्यादिना

मू.—प्रत्यालीढकमालीढ तथा समपदं स्मृतम् ।

विशालं मण्डलयेति पथ धानुष्कवृत्तय ॥ २४ ॥

व्या.—प्रत्यालीढं मूर्पर्यन्तनमनम् । आलीढं वामपादप्रसारणपूर्वकार्धनमनम् । समपदं पादाभ्यां सम्यगवस्थितिः विशालं पादद्वयान्तः प्रादेशमात्रावकाशतयावस्थितिः । पादौ संवेष्ट्यावस्थितिर्मण्डलमिति । पथ धानुष्कवृत्तयः । धनुर्धारिस्थितयः ॥ २४ ॥

मू.—गोघोपातङ्गकवचशिरस्त्राणपरीकराः ।

गलपट्टीसंग्रहश्च रथिनस्तापनानि वै ॥ २५ ॥

व्या.—शिरस्त्राणं शिरःकवचम् । परिकरः कटिवेष्टनम् ।
गलपट्टीसङ्ग्रहः कन्धरक्षापट्टिसङ्ग्रहः । आयुधपतनप्रतिबन्धकमणि
बन्धवद्धर्मा । तापनान्युपकरणानि ॥ २५ ॥

मू.—प्रदक्षिणश्च शैघ्रचञ्चाप्यप्रदक्षिणमेव च ।

गतं प्रत्यागतश्चैव मण्डलञ्चाप्यवस्थितिः ॥ २६ ॥

मिश्रणं स्फोटनं वीथी रथमार्गास्मृता दश ।

घनुर्विद्यां विदित्वैवं निर्दयस्तरणो भवेत् ॥ २७ ॥

व्या.—प्रत्यागतं शत्रुसम्मुखगमनम् । मण्डलं भ्रमणम् ॥ २६ ॥
मिश्रणं शत्रुरथेन । स्फोटनम् शत्रुव्यूहनिर्भेदः । वीथी अवक्रगतिः । एते
इति शेषः ॥ २७ ॥

मू.—इपुर्नीलवृहद्देहो द्विहस्तोत्सेपसंयुतः ।

पारिध्या चाञ्जलिमितो नखमात्रगतिस्तु सः ॥ २८ ॥

व्या.—इपुर्नाम हस्तद्वयोनत्रहस्तपरिमितस्थौल्ययुक्तदारुलगुडः ।
नीलस्तैलघौतत्त्वानीलवर्णः । वृहत् गुरुदेहो यस्य सः । हस्तद्वयो
स्तेष्वेन हस्तद्वयौन्नस्येन संयुतो युक्तः । पारिध्या परिमण्डलेन अञ्जलिमितः
संयुतकरद्वयमध्यमवपरिधिः । नखमात्रगतिः चतुश्शतकिष्कुप्रमाणदूरवर्ति-
शत्रुपातनयोग्यगतिमान् ॥ २८ ॥

मू.—भ्रामणं क्षेपणञ्चेति द्वे गती स्थूलसङ्गते ।

इमे गती भगो ज्ञात्वा युद्धारोन्विजयेद्युधि ॥ २९ ॥

व्या.—स्थूलसङ्गते इपुगते । इपुस्थूलसमाधिति भेदिनी ॥ २९ ॥

मू.—मिण्डिवालस्तु वक्राङ्गो नम्रशीर्षो बृहच्छिराः ।

हस्तमात्रोत्सेपयुक्तः करसन्मितमण्डलः ॥ ३० ॥

व्या.—मिण्डिमस्त्रधारणं बलयति श्लथयतीति व्युत्पत्त्या मिण्डिवाली
नाम हस्तमात्रोन्नतनताग्रभागबृहद्ग्रन्थियुक्तवक्रकाष्ठम् । एकहस्तधारण-
योग्यमण्डलः ॥ ३० ॥

मू.—द्रुघणस्त्वायसाङ्गस्याद्वकमीवो वृहच्छिराः ।

पथाशदद्भुघ्युत्सेधो मुष्टिसम्मितमण्डलः ॥ ३६ ॥

व्या.—द्रुघणो नाम चतुरङ्गुलन्यूनहस्तद्वयमितोन्नतवक्राग्रस्थूल-
माग्युक्तलोहलगुडः ॥ ३६ ॥

मू.—उन्नामनं प्रवातश्च स्फोटनं दारणं तथा ।

चत्वार्येतानि द्रुघणे वल्गितानि श्रितानि वै ॥ ३७ ॥

व्या.—स्फोटनं विदलनकरणम् । श्रितान्याश्रितानि ॥ ३७ ॥

मू.—तोमरः काष्ठकायस्स्याल्लोहशीर्षस्तुगुच्छवान् ।

हस्तत्रयोन्नताङ्गश्च रक्तवर्णस्त्वक्कगः ॥ ३८ ॥

व्या.—तोमरो नाम लोहशल्यप्रत्युप्तकौशेयगुच्छयुक्तत्रिहस्तोन्नत-
रक्तकाष्ठम् । सुगुच्छवान् कौशेयनिर्मितगुच्छवान् । अवक्कगः
ऋजुगतिः ॥ ३८ ॥

मू.—उद्धानं विनिवृत्तिश्च वेधनञ्चेति तस्त्रिकम् ।

वल्गितं शस्त्रतत्वज्ञाः फथयन्ति नराधिपाः ॥ ३९ ॥

व्या.—उद्धानं उर्ध्वतोलनम् । विनिवृत्तिः पश्चात्सरणम् । वेधनं
कृन्तनम् । तस्त्रिकं तोमरवृत्ति च तत् त्रिसङ्ख्युच्चावच्च तादृशं
वल्गितम् ॥ ३९ ॥

मू.—नलिका ऋजुदेहा स्यात्तन्वङ्गी मध्यरन्ध्रिका ।

मर्मच्छेदकरी नीला द्रौणिचापशरासनी ॥ ४० ॥

व्या.—नलिका नाम हस्तद्वयोन्नता धमनी । तावदङ्गुलिस्थूला ।
द्रौणिचापाख्या । ऋजुदेहा । अवक्ककाण्डा । तन्वङ्गी । सूक्ष्ममध्य-
रन्ध्रकान्तर्विभवती । मर्मभेदनी मर्मकर्तनी । नीला नीलवर्णा । द्रौणिचाप
शराः कौशेयगुच्छग्रथितस्थूलसूच्यः आग्यन्त अनयोति द्रौणिचापशरासनी
॥ ४० ॥

मू.—ग्रहणं ध्मापनञ्चैव स्यूतञ्चेति गतित्रयम् ।

तामाश्रितं विदित्वा तु जेतासन्नान् रिपून्पुषि ॥ ४१ ॥

व्या.—ध्मापनं मुखवायुपूरणम् । स्यूतं ग्रथनम् । आसन्नान्स-
मीपवर्तिनः ॥ ४१ ॥

मू.—लगुडस्मूहमपादस्यात्पृथ्वंस्रथून्शीर्षकः ।

लोहवद्वाग्रभागश्च ह्रस्वदेहस्तुपीवरः ॥ ४२ ॥

व्या.—लगुडो नाम लोहपदद्वयवद्गजदन्तः । सूदमपादः अधो-
भागकृशः । पृथ्वंसो वृहदूर्ध्वभागः । रथून्शीर्षकः स्थूलतरामभागः
॥ ४२ ॥

मू.—दन्तकायो दृढाङ्गश्च तथा हस्तद्वयोजनः ।

उत्थानं पतनञ्चैव पेपणं पोथनं तथा ॥ ४३ ॥

व्या.—पेपणं घर्षणमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

मू.—चतस्रो गतयस्तस्य पञ्चमी नेह विद्यते ।

दृढकायः पतिवर्गस्तेन युष्येत शत्रुभिः ॥ ४४ ॥

व्या.—दृढकायो दृढदेहः । तेन लगुडेन ॥ ४४ ॥

मू.—पाशास्सुसूहमावग्रवो लोहघातुस्त्रिंशोणवान् ।

प्रादेशपरिधिस्सीतगुळिकाभरणार्थितः ॥ ४५ ॥

व्या.—पाशो नाम प्रादेशप्रमाणलोहतन्पुरचिनसीतगुळिकायत्तोद्वन्धन-
विशेषः । सूहमावग्रवः सूहमतन्तुः । लोहघातुः लोहवृद्धिः ।
नीलवर्णवान् । प्रोदशपरिधिः प्रादेशमात्रविस्तृतिः । सीतगुळिका-
रूपाण्येवाभरणानि । तैरार्थितः ॥ ४५ ॥

मू.—प्रसारणं वेष्टनञ्च कर्तनञ्चेति ते त्रयः ।

योगाः पाशाश्रिता लोके पाशाः क्षुद्रसमाश्रिता ॥ ४६ ॥

व्या.—योगाः बलिगतानि । क्षुद्रसमाश्रिताः भिन्नपुलिन्दादिनीच-
समीपवर्तिनः ॥ ४६ ॥

मू.—चक्रं तु पुण्डलाकारमन्ते स्वश्रसमन्वितम् ।

नीलीसलिलवर्णं तत्प्रादेशद्वयमण्डलम् ॥ ४७ ॥

व्या.—चक्रं नाम मध्यरन्ध्रयुक्तपुण्डलाकारानिनीलणलोहफलकम् ।
स्वश्रं । अरं भाग इत्यर्थः । स्वश्रि तेन समन्वितं । नीली
सल्लामिका काचन लता । तस्यासल्लिप्तमतिनीलमिति प्रसिद्धम् । तद्वर्णम्
॥ ४७ ॥

मू.—ग्रथनं भ्रामणश्चैव क्षेपणं पङ्क्तिर्तनम् ।

दलनं चेति पश्चैव गतयश्चक्रसंश्रिताः ॥ ४८ ॥

व्या.—ग्रथनं योजनं तर्जन्वामित्यर्थः ॥ ४८ ॥

मू.—दन्तकण्ठकनामा तुं लोहकण्ठकदेहवान् ।

अग्रे पृथुस्तूक्ष्मपुच्छश्राद्धारकनिभाकृतिः ॥ ४९ ॥

व्या.—दन्तकण्ठको नाम बाणप्रत्युत्तफञ्जविशेषः । लोहकण्ठक-
देहवान् उभयपार्श्वप्रत्युत्तक्षिणलोहकण्ठकाकारयुक्तः । अङ्गारकनिभाकृति-
रग्निवर्णः । अनेन ज्ञायने ताम्रफल्क इति ॥ ४९ ॥

मू.—बाह्वज्जतस्तुत्तरुश्च दण्डकायोऽप्रलोचनः ।

पातनं ग्रथनश्चेति द्वे गती दन्तकण्ठके ॥ ५० ॥

व्या.—स्तुत्तरुत्तरुसमीचीनमुष्टिः दण्डकायः फलदाधारदण्डप्रधानः
॥ ५० ॥

मू.—मुसुण्डी तु वृद्धन्नित्यधृद्देहरसुत्तरुः ।

बाहुत्रयसमुत्तेशः कृष्णसर्पोग्रवर्णवान् ॥ ५१ ॥

व्या.—मुसुण्डी नाम हस्तत्रयोन्नतग्रन्थियुक्ततरुयुतवक्रदारुः ।
कृष्णसर्पोग्रवर्णवान् नीलाहिवद्भयङ्कनीलवर्णवान् ॥ ५१ ॥

मू.—घापनं घूर्णनश्चेति द्वे गती तत्समाश्रिते ।

मुक्ता ह्येते समाख्याता नृपामुक्तानयो शृणु ॥ ५२ ॥

। इति वैशम्पायननीतिप्रकाशिकायां मुक्तयुधनिरूपणं नाम
चतुर्थस्तर्गः ।

व्या.—घापनं भ्रमणम् । घूर्णनं मूर्च्छाजनकत्वम् । मुक्ता मुक्ता-
ख्याद्यपादप्रतिपादिताः ॥ ५२ ॥

॥ इति श्रीसीतारामकृन्वायां नीतिप्रकाशिकातत्त्वविवृतौ
चतुर्थस्तर्गः ॥

अथ पञ्चमस्सर्गः

(अमुक्त्यायुधनिरूपणम्)

मू.—अमुक्तप्रथमं वज्रं वक्ष्यामि तव तच्छृणु ।

अप्रमेयबलं वज्रं कामरूपधरश्च तत् ॥ १ ॥

व्या.—अमुक्त्यायुधेषु प्रथमं वज्रं विशिनष्टि ब्रह्मा । वज्रं नाम शतको-
टीकाण्डप्रत्युष्णासिन्धुहसमावृतवज्रादिनवरत्नरचितसकसहितमायुधम् ।
अप्रमेयबलं निरुपमसारम् । कामरूपधरम् इन्द्रेच्छानुरूपपाकारकरण-
सामर्थ्यवत् ॥ १ ॥

मू.—दधीचिपृष्ठास्थिजन्यं सर्वतेजःप्रशामकम् ।

वृत्रासुरनिपातार्थं दैवतेजोपवृंहितम् ॥ २ ॥

व्या.—सर्वतेजःप्रशामकं रिपुसर्वायुधसामर्थ्यनाशकं । दैवं सकलदे-
वसंज्ञं यत्तेजस्तेजोपवृंहितं वर्धितम् ॥ २ ॥

मू.—कोटिसूर्यप्रतीकाशं प्रलयानलसन्निभम् ।

योजनोत्सेधदंष्ट्राभिर्जिह्वया चातिघोरया ॥

कालरात्रिनिकाशं तच्छतपर्वसमावृतम् ।

पञ्चयोजनाविस्तारमुन्नतं दशयोजनम् ॥ ४ ॥

आसिमण्डलसंवीतं परितस्तीक्ष्णकोटिमत् ।

तडिद्गारैश्च पृथुना त्सरुणा च विराजितम् ॥ ५ ॥

चालनं धूननञ्चैव छेदनं भेदनं तथा ।

वल्गितानि च चत्वारि सदा वज्रं श्रितानि वै ॥ ६ ॥

व्या.—योजनोत्सेधयुक्ताभिः योजनप्रमाणौन्नत्यसाहिताभिः । उपल-
क्षितमिति शेषः ॥ ३ ॥

कालरात्रिर्नाम सकलजगत्संहर्त्री देवता । तथा निकाशं समानं ।
शतपर्वभिस्समावृतं युक्तम् । पञ्चयोजनप्रमाणाविस्तृतिमत् ॥ ४ ॥

असिमण्डलैः त्वङ्गसमूहैः । संवीनें परितो मण्डलाकारेण शाखोप-
शाखितया समावृतम् । पारेतस्समन्वान् । तीक्ष्णकोटिमत् सिताश्रीमन् ।
तटिदिग्ग गौरं पीतवर्णवदित्यर्थः । पृथुना तादृशभारोद्ग्रहनसमर्थेन ॥ ९ ॥

वल्लितानि चेत्यत्र चकारादपरिमितवल्लितानि ज्ञेयानि ॥ ६ ॥

मू.—ईली हस्तद्वयोस्तेषां वस्त्ररहितस्तरुः ।

श्यामा भुमाग्रफल्का पञ्चांगुलिसुविस्तृता ॥ ७ ॥

व्या.—ईली नाम हस्तद्वयान्नतपञ्चांगुलिविस्तृताग्रविशालऋत्राण-
रहितमुष्टियुक्तत्वङ्गविशेषः ॥ ७ ॥

मू.—सम्पातं समुदीर्णञ्च निग्रहप्रग्रहौ तथा ।

इलीभेतानि चत्वारि वल्लितानि श्रितानि वै ॥ ८ ॥

परशुस्फूटमयाष्टि स्याद्विशालास्यः पुरोमुखः ।

अर्धचन्द्राग्रकोटिस्तु मलिनाङ्गस्फुरन्मुखः ॥ ९ ॥

स्तरुपादस्ताशिवरो बाहुमात्रोन्नताकृतिः ।

पातनं छेदनञ्चेति गुणौ परशुमाश्रितौ ॥ १० ॥

पुरोमुखः धाराभदेशन्नतशीर्षः । अर्धचन्द्रवच्छोहफलकयुक्तस्तरुयुन-
लोहमयद्विहस्तोत्सेधायुतायुधविशेषः । स्फुरन्मुखो द्योतमानास्यः ॥ ९—१० ॥

मू.—गोशीर्षं गोशिरःप्रख्यं प्रसारितपद्द्वयम् ।

अधस्ताद्दारुयन्त्राव्यमूर्ध्वार्धयःफलकाशितम् ॥ ११ ॥

व्या.—गोशीर्षं नाम दारुयन्त्रप्रत्युत्तत्रिकोणलोहफलिहायुक्तषोडशा-
ङ्गुल्युन्नतमायुधम् । गोशिरःप्रख्यं शृङ्गगोमुखाकरम् ॥ ११ ॥

॥—नीललोहितवर्णं तत्रिराश्रि च सुतक्षरु ।

षोडशाङ्गुल्युन्नतञ्च तीक्ष्णाग्रं पृथुमध्यकम् ॥ १२ ॥

व्या.—नीललोहितवर्णनग्रे नीलवर्णयुक्तम् । अधस्ताद्रकवर्णम् ।
तत्रिराश्रि परितः कोणत्रये तीक्ष्णधारातहितम् ॥ १२ ॥

म.—सत्कृत्य मनवे दत्तं मेढन्द्रेण समुद्रिकम् ।

प्रमुत्त्वमूचके लोके राज्ञां गोशीर्षमुद्रिके ॥ १३ ॥

व्या.—मुद्रिका साक्षरोर्मिका । अङ्गुलीवमिति यावत् ॥ १३ ॥

मू.—मुष्टिग्रहः परिक्षेपः परिधिः परिक्रन्तनम् ।

चत्वार्येतानि गोशीर्षे वल्लिगतानि प्रचक्षते ॥ १४ ॥

व्या.—परिधिः परितः क्षतानिमित्तं शत्रुदेहार्षणम् ॥ १४ ॥

मू.—अतिषेदुस्तमाह्वता हस्तोन्नत्यप्रमाणत्वं ।

अतलत्रस्तरुयुता श्यामा कोटित्रयाश्रिता ॥ १५ ॥

व्या.—अतिषेदुका नाम हस्तप्रमाणलुम्बिका । कोटित्रये पादयोश्चिरात्
चेत्यर्थः । अश्रिषारा यस्यास्ता कोटित्रयाश्रिता ॥ १५ ॥

मू.—अङ्गुलिद्वयविस्तीर्णा ह्यासन्नरिपुधातिनी ।

मेखलाग्रयिनी सा तु प्रोच्यते खड्गपुत्रिका ॥ १६ ॥

व्या.—आसन्नासमीपवर्तिनो ये रिपवस्तान् घातयन्ति तथा ॥ १६ ॥

मू.—मुष्टघ्नप्रहणशैव पाटनं कुन्तनं तथा ।

वल्लितत्रयवत्येषा सदा धार्या नृपोत्तमैः ॥ १७ ॥

लविकं भुमदायं स्यात्पृष्ठे गुरु पुरदिशतम् ।

श्यामं पद्मागुलिभ्यामं सार्धहस्तसमुन्नतम् ॥ १८ ॥

स्तस्त्रणा गुरुणा नद्धं मदिषादिनिर्गतनम् ।

बाहूद्वयोद्यमक्षेपी लविके वल्लिते मने ॥ १९ ॥

व्या.—लविकं नाम मदिषादिवर्तनयोग्यः परितः पद्मागुलिविक्षृतः
सार्धहस्तसमुन्नत खड्गः । भुमदायं तः समारम्भाप्रपयन्तं नतः कापो यस्य
तन् । पृष्ठभागे गुरु स्थूलम् । पुरः उदे शितं तदिणम्
॥ १७—१९ ॥

म.—आम्नरो मन्थिपादरस्यार्धैर्षमौलिर्षुद्धस्करः ।

मुमहस्तोदरतितः श्यामवर्णो द्विदस्तकः ॥ २० ॥

व्या—आस्तरो नाम गलकर्त्तनयोभ्यवृहदङ्कुशः । ग्रन्थिपदः
जम्बीरमात्रमिनलोहग्रन्थियुक्तमूलः । पुमहस्तो नतकरः । उदराशितः
अघस्तीक्ष्णः ॥ २० ॥

मू—भ्रामणं कर्षणश्चैव त्रोटनं तत्रिवल्लिगतम् ।

ज्ञात्वा शत्रून् रणे हन्याद्धार्यस्सादिपदातिकैः ॥ २१ ॥

व्या—त्रोटनं कर्त्तनम् । सादिनो गजारोहाः ॥ २१ ॥

मू—कुन्तस्त्वधोमयाङ्गस्यार्चक्ष्णशृङ्गप्पडाश्रीमान् ।

पञ्चहस्तसमुत्सेधो वृत्तपादो भयङ्करः ॥ २२ ॥

व्या—कुन्तो नाम वर्तुलाकारपादयुक्तपञ्चहस्तोन्नततीक्ष्णाग्रलोहदण्डः ।
पडाश्रीमान् हस्तप्रमाणाग्रभागे पट्को-वान् ॥ २२ ॥

मू—उड्डीनमवडीनश्च निडीनं भूमिलीनकम् ।

तिर्यग्लीनं निखातश्च पण्मार्गाः कुन्तमाश्रिताः ॥ २३ ॥

व्या—उड्डीनमूर्ध्वछवनम् । अवडीनमध छवनम् । निडीनं पार्श्व-
छवनम् । भूमिलीनकं हस्ताभ्या शिरसा च भूमिपर्शनम् । तिर्यग्ली-
नं पार्श्वभ्यां भूमिस्पर्शः । निखातं कुन्तनम् ॥ २३ ॥

मू—स्थूगस्तु रक्तेहस्यात्समीपदृढपर्वरुः ।

पुम्प्रमाणं ऋजुतरिभ्रम्रमणं पातनं द्वयम् ॥ २४ ॥

व्या—स्थूणो नाम समीपपर्वसाहितपुरुषप्रमाणोन्नतहस्तरथूलवेणुदण्डः
॥ २४ ॥

मू—प्रामस्तु सप्तहस्तस्यादौन्नत्येन तु वैणवः ।

लोहशीर्षस्त्रीदणपादः कौशेयस्तत्र ज्ञाबितः ॥ २५ ॥

व्या—प्रामो नाम मूलाग्रयोर्लोहशल्कयुक्तसप्तहस्तोत्सेधयुतरक्तवेणु-
दण्डः । कौशेयानि क्रिमिकोशोत्थसूत्राणि । तैर्निर्मितो यः स्तवरुः
पुङ्गवस्तेनाश्रितः शल्याधोभागाल्लङ्कृतः ॥ २५ ॥

मू—आकर्षश्च विक्रपश्च घूननं वेधनं तथा ।

चतस्र एता गतयो रक्तप्राप्तं समाश्रिताः ॥ २६ ॥

पिनाहस्तु निशीर्षस्स्यात्सिताग्रः क्रूरलोचनः ।
कास्यजायो लोहशीर्षश्चतुर्हस्तप्रमाणवान् ॥ २७ ॥

ऋक्षरोमस्तवकस्र्छ्वावलयश्रीषदेहवान् ।
धूननं प्रोतनश्चेति त्रिशूलं द्वे श्रिते गती ॥ २८ ॥

व्या—पिनाको नाम लोहमयत्रिशीर्षयुतकांस्यदण्डस्यूनस्र्छ्वावलयसमेत-
ऋक्षरोमस्तवकयुक्तहस्तचतुष्टयोनतकास्याधोभागयुतदण्डः । 'पिनाको-
ऽस्त्री रद्रचापे पासुवर्षत्रिशूलयः' इ इति मेदिनी । कास्यत्र दण्डका तच्च स्र्छ्वा-
वलयसंमितम् इति च मेदिनी ॥ २७—२८ ॥

मू.—गदा शैक्यायसमयी शतारष्ट्युशीर्षका ।
शङ्कुप्रावरणा घोरा चतुर्हस्तसमुन्नता ॥ २९ ॥

व्या.—गदा नाम बृहद्गन्धिशीर्षयुक्ता चतुर्हस्तोन्नतदृढात्सरुयुताति-
गुरुलोहदण्डः । शतारष्ट्युशीर्षका शतकोणयुक्तबृहद्गन्धिशीर्षकाशङ्कुप्रावरणा
अग्रे लोहशङ्कुप्रयुक्ता ॥ २९ ॥

मू.—रथक्षमात्रकाया च क्षिरीटाक्षितमस्तका ।
सुवर्णमेखला गुप्ता गजपर्वतभेदिनी ॥ ३० ॥

व्या.—सुवर्णमेखला महारजतपट्टत्रया ॥ ३० ॥ ।

मू.—मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ।
अस्त्रयन्त्राणि चित्राणि स्थानानि विविधानि च ॥ ३१ ॥

व्या.—अस्त्रयन्त्राणि अस्त्रवदग्न्यादिनिर्माणप्रयुक्तपेरणानि । विचि-
त्राण्यक्षरैर्जन्मस्थानि बिलक्षणोपदेशानि ॥ ३१ ॥

मू.—परिमोक्षं प्रहाराणा वर्जसं परिधावनम् ।
अभिद्रवणमाक्षेपमवरयानं सविग्रहम् ॥ ३२ ॥

वर्जनं व्यसनम् । परिधावनं पृष्ठपलादनम् । अभिद्रवणं
शत्रूद्देशेन द्रुनगमनम् । आक्षेपं भीतिजननार्थं समूहद्रवणम् । विग्रह-
भानुदेहनेलनकरणम् ॥ ३२ ॥

मू.—परावृत्तं सान्निवृत्तमवल्लुतमुपपुतम् ।

दक्षिणं मण्डलमेव सव्यं मण्डलमेव च ॥ ३३ ॥

व्या.—परावृत्तं पृष्ठभ्रमणम् । सान्निवृत्तं पुरो भ्रमणम् । अवपुतं खोपरि शत्रोः प्लवनम् । उपपुतं शत्रूपरि स्वप्लवनम् । दक्षिणमण्डलं प्रदाक्षिणकरणम् ॥ ३३ ॥

मू.—आविद्धं प्रविद्धञ्च स्फटेनञ्ज्वालनं तथा ।

उपन्यस्तमपन्यस्तं गदामार्गश्च विंशतिः ॥ ३४ ॥

व्या.—आविद्धंभीषदातः । प्रविद्धं प्रबलाघातः । स्फटेनं बाहु-
शब्दकरणम् । ज्वालनं कोपकारणम् । उपन्यस्तं स्वगदोपरि परगदा-
घातग्रहणम् । अपन्यस्तं तद्गदोपरि स्वगदाघातः । अत्रायुधवारितेषु
क्रिञ्चिन् क्रिञ्चिद्वेदः स्वमत्योन्नेयः ॥ ३४ ॥

मू.—मुद्गुरस्सूहमपादस्स्याद्धीनशीर्षस्त्रिहस्नवान् ।

मधुवर्णः पृथुःकन्धश्चाष्टमारगुरुश्च सः ॥ ३५ ॥

व्या.—मुद्गुरो नाम स्तरुसहितवृहच्छङ्कुरुषी । हनिशीर्षो विताशिवः
सम्यक्कृत्ताप्रभाग इत्यर्थः । अष्टमारगुरुर्भाराष्टकमितगुरुत्ववान् ॥ ३५ ॥

मू.—सत्सरुर्वर्तुलो नीलः परिध्याकारसम्मितः ।

भ्रमणं पातनञ्चेति द्विविधं मुद्गुरे श्रितम् ॥ ३६ ॥

व्या.—नीलः कृष्णदारुनिर्मितत्वान् । सत्सरुरेककरसम्मितमण्डलः ।
तद्धस्तक्रमेण द्विचतुःपञ्चमितपरिधिरिति ज्ञेयः ॥ ३६ ॥

मू.—सीरो द्विवक्रो विशिखो लोहपट्टमुखः रूपन् ।

पुम्प्रमाणस्तिग्धवर्णस्त्वाकर्षविनिपातवान् ॥ ३७ ॥

व्या.—सीरो नाम हलः । विशिखद्विशिखारहितः । रूपन् कर्षण-
सामर्थ्यवान् ॥ ३७ ॥

मू.—मुसलं त्वक्षिशर्पाभ्यां करैः पादैर्विवर्जितम् ।

मूले चान्तेऽतिसम्बन्धः पातनं पोथनं द्वयम् ॥ ३८ ॥

व्या.—मुसलं प्रसिद्धः ॥ ३८ ॥

मू — पट्टिश पुम्प्रमाणस्याद्विद्वधारस्तीद्विगशृङ्गक ।

हस्तत्राणसमायुक्तमुष्टि खड्गसहोदर ॥ ३९ ॥

व्या — पट्टिशो नाम ऋजुदेहोभयगार्धधारासहितहस्तत्राणसमे-
तस्तरुयुतखड्गविशेष । खड्गसहोदरस्तद्वलिनवान् ॥ ३९ ॥

मू — मौष्टिक सुत्सरु ज्ञेय प्रादेशोन्नतिमूषितम् ।

मिताग्रमुन्नतग्रीव पृथूररतित तथा ॥ ४० ॥

व्या — मौष्टिक नाम मञ्जे हस्तधर्या हुरिका । सुत्सर्चनीनमुष्टि
युक्त य त सुत्सरुश्च्यते । “त्सरु खड्गादिमुष्टिभ्यादि”त्यमर ।
पृथूररतितमुन्नतोदरभागपरिवत् ॥ ४० ॥

मू — मण्डलानि विचित्राणि स्थानानि विविधानि च ।

गोमूत्राणि चित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥ ४१ ॥

व्या — विचित्राणि मण्डलानि चारीकरणस्त्वण्डमहापण्डलाख्यमण्डल
मेदान् । तानि तु — “एफपदप्रचारेण चारीसज्ञ तु मण्डलम् ।
द्विपादक्रमण यत्र करणाख्य तु मण्डलम्” करणानाञ्च सयोगात्त्वण्ड-
मण्डलमौरितम् । खण्डैस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा महामण्डलमुच्यते” इति
मातृकानि । विविधानि स्थानानि । “वैष्णव समपादञ्च वैद्यात्
मण्डल-तथा । प्रत्यालीढमनालीढ स्थानान्येनानि षण्णणाम्” ॥ इति भारत-
शास्त्राक्तानि । एतानि पादयो पूर्वोत्तरदिक्षेपनिर्योगिवक्षेपादिवि-यासवि-
शेषरूपानीत्यर्थ । गोमूत्ररेखरूपत्रुष्टिभ्रमणानि । चित्राणि गतप्रत्याग-
तानि नानाप्रकारोपसर्पणापसर्पणानि ॥ ४१ ॥

मू — निरक्षीनगता-पेय तथा वक्रगतानि च ।

परिमाक्ष प्रहाराणा वर्जन परिषावनम् ॥ ४२ ॥

व्या — निरक्षी गतानि वक्रगतानि । सव्यापसव्यसर्पणानि ।
प्रहाराणां परिदत्तप्रहाराणा परिमाक्ष स्थानचक्रनादिना व्यर्थीकरणम् ।
वर्जन स्वप्रहारवैपरुषापदकरस्थाने तद्वर्जनम् । परिषावनमेकस्य विद्यतः
परितो पावनम् । भ्रमणमित्यर्थ ॥ ४२ ॥

मू.—अभिद्रवणमाछारमवस्थानं सविभ्रहम् ।

परावृत्तमपावृत्तमपद्रुतमवप्लुतम् ॥ ४३ ॥

उपन्यस्तमपन्यस्तमाघातं स्फालनं तथा ।

एतानि वरिगितान्याहुर्मौष्टिके नृपसत्तम ॥ ४४ ॥

व्या.—अभिद्रवणमाभिमुख्येन शीघ्रगमनम् । आछावभीपङ्गमनम् । अवस्थानं यद्वायद्वाऽवस्थितिः । सविग्रहं विगृह्यामिमुख्यनोवस्थानम् । परावृत्तं पराङ्मुख्यमनम् । अपावृत्तं पार्श्वतोऽपहरणम् । अपद्रुतं परस्परजन्वादिग्रहायावनतकायतया धावनम् । अवप्लुतं मण्डूकवदुत्प्लवनम् ॥ ४३ ॥

उपन्यस्तं प्रसारितशत्रुबाहुग्रहणम् । अपन्यस्तं प्रतिभटबाहुग्रहणार्थं स्वबाहुप्रसारणम् । आघातं शत्रुभुजेन सार्कं स्वमुखाघातः । स्फालनमूहमुजयोदशब्दकारणम् । मौष्टिक इति तथाविधायुधकरणकयुद्धे एतानि वरिगितानीत्यन्वयः ॥ ४४ ॥

मू.—परिधो वर्तुलाकाररतालमात्रसुतारवः ।

बलैकसाध्यसम्पातस्त्रस्मिन् ज्ञेयो विचक्षणैः ॥ ४५ ॥

व्या.—परिधो नाम वृहत्कवाटोढाटनप्रतिबन्धककार्यगलविशेषः । “परिधो योगभेदस्स्यान्मुद्रोऽर्गलघातयो”रिति विश्वः । वर्तुलाकारः कोटिरहितः । तालमात्रशत्रुर्हस्तप्रमाणोन्नतिमान् । “चतुर्हस्तरतालमानः” इति वैजयन्ती । सुतारवो दृढवृक्षजन्यः । बलैकसाध्यसम्पातः महाबलमात्रनिर्वाह्यसातनाख्यवर्तितवान् ॥ ४५ ॥

मू.—मयूखी कृतयाष्टिः स्यान्मुष्टियुक्ता नरोन्नता ।

क्रिड्ढिणीसंवृता चित्ता फलिकासहचाणि ॥ ४६ ॥

व्या.—मयूखी नाम क्षुद्रघण्टिकासहितसहयुतनरोन्नतवेणुदण्डः । फलिका नेत्रत्वङ्निभस्त्रवेष्टकम् । तथा सहचरतीति तथा । ‘फलिका नेत्रविदलप्रथिताघातवारिणी’ इति केशवः ॥ ४६ ॥

मू.—आघातश्च प्रतीघातं विघातं परिमोचनम् ।

अभिद्रवणमित्येने मयूस्दी पञ्च संश्रिताः । ४७ ॥

व्या—“प्रतिघातं प्रतीघातमिति” द्विरूपकारः । पञ्चयोगा इति शेषः ॥ ४७ ॥

मू.—शतघ्नी कण्ठरुयुता कालायसमयी दृढा ।

मुद्गराभा चतुर्हस्ता वर्तुला त्तरुणा युता ॥ ४८ ॥

व्या—शतघ्नी नाम शनमेकप्रयोगेन हन्तीति ऋत्पृथ्या लोहकण्ठकं प्रत्युसकालायसमयमुद्गराभा गदा ।

“शतघ्नी च चतुर्हस्ता लोहकण्ठाकिनी गदा” इति वैजयन्ती ॥

“शतघ्नी च चतुर्हस्ता लोहकण्ठकसाञ्चिता । यष्टि” इति केशवश्च ॥

“चतुष्कधिकविंशत्या स्वङ्गुर्हस्तफलपनाः ।

सहस्रैरष्टभि रूयान हस्तकैः कोशमानकम् ॥”

इति त्रिमाण्डशेषः । कालायसमयी अश्मसारविहारा । कालायसं दृढ-
लोहः । “कालायसश्मसारो दृपद्देदिमुलोहक” इति केशवः । त्तरुणा
मुष्टिना ॥ ४८ ॥

मू.—गदा वह्निगतवत्येषा मयेति कथिता तव ।

अमून्यमुक्तायुधानि विंशतिर्नृपसत्तम ॥ ४९ ॥

व्या—गदाया यानि वह्नितानि तावद्वह्नितवत्येषा शतघ्नी । इति-
शब्दसमाप्तिवाचकः । ४९ ॥

मू.—मुक्तामुक्तपशोक्तानि द्वात्रिंशदिति निर्णयः ।

दक्षणा निर्मिन्ः सद्ग पृथक् ते परिधीर्तितः ॥ ५० ॥

व्या—मुक्तामुक्तरूपे द्वे पदे । तयोरुक्तानीति पूर्वोक्तप्रकारेण
द्वात्रिंशदायुधानि शेषः । ते जनमेजयाम्प्यस्य सप्त । पृथक् द्वात्रिंशद-
युधाधिकतया ॥ ५० ॥

मू.—एतानि विकृतिं पान्ति युगपर्यायतो नृप ।

देहशःर्नानुसारेण तथा बुद्ध्यनुसारत ॥ ५१ ॥

यन्त्राणि लोहसीतानां गुलिकाक्षेपकाणि च ।

तथा चोपलयन्त्राणि कृत्रिमाण्यपराणि च ॥ ५२ ॥

कूटयुद्धसहायानि भविष्यन्ति कलौ नृप ।

व्या.—एतानि खड्गेन सह त्रयास्त्रिशस्तंख्याकानि ।
विकृति रूपाकारसामर्थ्यभेदरूपा । युगपर्वदतस्त्रेतादिव्यत्यासान् ।
बुद्धचनुसागतश्शूरबुद्धचनुरोपेन ॥ ५१ ॥

लोहसीतानां गुलिदाप्रक्षेपकाणि यन्त्राणि । बहुलोहनिर्मित-
सङ्घर्षननलिकारूपणि । “चूर्णः क्षोद्रे च पिष्टे च शकले
पांसुश्चल्पयो । लोहाभिसारिके चैव पुष्पधूपे च वश्यत” इति
केशवः । उपलयन्त्राणि पाषाणाक्षेपकाणि । अपराणि सेतुशलाका-
दीनि ॥ ५२ ॥

कूटयुद्धं सङ्कुलयुद्धम् ॥

मू—तप्ततैल सर्जरसो गुडलालोम्रव'लुका ॥ ५३ ॥

मधु साशीविषघटाबडिशगानि बृहच्छिलाः ।

क्रकचा घूमगुलिकास्तुषाङ्गारादिकं तथा ॥ ५४ ॥

अधर्मशुद्ध्या चैतानि भविष्यन्त्युचरोत्तरम् ।

साधनानि महीपाल कूटयुद्धान्तिकाक्षिणाम् ॥ ५५ ॥

व्या—तप्ततैल कथिततैलम् । गुडलाला सद्रवगुडम् । उम्रवालुका
तप्तसिकता ॥ ५३ ॥

मधु क्षौद्रम् । साशीविषघट. ससर्पकलश । बडिशं दन्तोत्पाटक-
शङ्कुविशेषः । कीलकवाच्या बृहच्छिलाः पृथूपलाः । क्रकचाश्शरपत्राणि ।
घूमगुलिका घूमचूर्णगुलुच्छानीति यावन् । “अन्तरुद्धनसारं पत्तद्रुगुलुच्छ-
मुदाहृतम्” इति वामनः । शत्रुनम्मर्देषु खरफुटनेन घूमोत्पादक
क्रिष्टचूर्णमञ्जूषाः । तुषाङ्गारादि मुर्षुराग्यादि । एतत्सम्पादनं राज्ञां
दुर्नातांहरु . . . . . शत्रुदेहोपरि क्षेपतत्पाद-
स्वरुनादिना तद्रपसारणार्थम् ॥ ५४ ॥

अधर्मस्य वृद्ध्या धर्मस्य हासेन चत्यर्थ । कूटयुद्धाऽऽक्षिणामे
नानि साधनानि । उत्तरोत्तरं त्रेताद्वापरकलियु मविष्यतीत्यवय ॥
५५ ॥

मू—हूणा पुलिन्दाश्चरा बर्वरा पल्लवाश्चका ।
मालवा कौकणा द्यम्घ्राश्रोला पल्लवा सरेगला ॥ ५६ ॥
श्लेच्छा गोपोनयश्चान्ने चण्डालाश्चपचा खला ।
भविहृदा ललेत्याश्च किराता उकुरास्तथा ॥ ५७ ॥
पापा ह्येते कथं धर्मं वेत्स्यन्ति च वियोनय ।
साङ्ख्यदोषनिरता भविष्यन्त्यधमे युगे ॥ ५८ ॥

व्या—हूणाय त्यजातिष्ठताऽऽ धर्मज्ञाने सामर्थ्याभाव कथयितु
तान्निदिशति हूणा इत्यादिना ॥ ५६ ॥

गोपोनय नन्दिन्युद्धृत ॥ ५७ ।

वियोनयो विरह्योनिजन्या ।

धर्माज्ञान करणमाह साङ्ख्यदोष विलोमयानितपर्कजन्यदोष ।
तस्मिन्निता असक्ता । तथा च दुष्टानां न धर्मवृद्धिरिति भाव ।
साङ्ख्यदोषवृषला इति पाठे साङ्ख्यदोषेणान्यर्थोपधर्मविरणप्रत्य-
वायेन वृषला धर्मलेपका । 'दृषो हि मगवान् धर्मस्तस्य य
वुरुन क्षलम् । वृषल न विदुर्देवास्नस्मद्भ्रमं न लोपरे' इति मनु ॥ ५८ ॥

मू इत्येतच्छ्रित दत्त मदा लोमार्हर्तपिणे ।

नुम्य शुश्रूषवे धर्मान् किं म्य कथयाम्यहम् ॥ ५९ ॥

इति वैशम्पायननीतिप्रकाशिकायाममुक्तयुधनिरूपण
नाम पञ्चमस्तर्ग ॥

व्या—स्योक्ति निषमयानि प्रक्षा इतीति ॥ ५९ ॥

इति श्रीवीरारामकृताया नीतिप्रकाशिकायान्तर्विप्लवी
पञ्चमस्तर्ग ॥

अथ षष्ठस्सर्गः

(सेनानयनकथनम्)

मू.—अथ व्यूहान्प्रवक्ष्यामि शत्रुसैन्यप्रमर्दनान् ।

बलाङ्गासङ्कुलार्थाय शत्रुसम्मोहनाय च ॥ १ ॥

व्या.—व्यूहान् बलविन्यासान् । “व्यूहस्तु बलविन्यासः” इत्यमरः ।
बलाङ्गानां रथगजनुरगपात्तिरूपाणाम् । असङ्कुलार्थायासम्मर्दननिमित्तम् ।
॥ १ ॥

मू.—त्वशवत्युपचयं ज्ञात्वा रिपुव्यसनमेव च ।

शत्रोस्त्रिगुणसैन्येन व्यूह्य सेनामारिं व्रजेत् ॥ २ ॥

व्या.—उपचयं वृद्धिम् । व्यसनमपचयम् । शत्रोस्तत्सम्बन्धिनः ।
सैन्येन सेनास्थजनसमूहेन । व्यूह्य योजयित्वा ॥ २ ॥

मू.—दण्डो भोगोऽसंहतश्च मण्डलव्यूह एव च ।

व्यूहाश्चत्वार एवैते तेषु भेदान् ब्रवीम्यहम् ॥ ३ ॥

व्या.—व्यूहाः मुख्यव्यूहा । भेदानवान्तरव्यूहान् ॥ ३ ॥

मू.—प्रदरो दृढकरसत्यश्चापस्वक्षिरेव च ।

सुप्रतीष्ठोऽप्रतिष्ठश्च श्येनो विजयसञ्जयौ ॥ ४ ॥

विशालो विजयस्तुचीरघुणोऽकर्णश्चमूर्खः ।

सुखास्यो विजयश्चेति द्वादसप्तदशत्पकः ॥ ५ ॥

व्या.—प्रथमोद्दिष्टदण्डव्यूहस्य सप्तदशावान्तरभेदानाह द्वाभ्याम्
॥ ४—५ ॥

मू.—गोमूलिका हंसिका च सञ्चारी शकटस्तथा ।

एवं वरपतन्तीति भोगभेदास्तु पञ्च वै ॥ ६ ॥

व्या.—भोगव्यूहस्य पञ्चविधत्वमाहैतेन ॥ ६ ॥

मू.—अर्धचन्द्रकटद्धारो वज्रशर्कटश्च तथा ।

शृङ्गी च कारुपादी च गोधिकेत्परस्मृतः ॥ ७ ॥

अमंहतप्याद्विषः स्यादित्याहुर्व्यूहकोविदाः ।

सर्वमद्रो दुर्मयश्च मण्डलोऽपि द्विषा इति ॥ ८ ॥

व्या.—असंहतव्यूहस्य षड्विंशत्प्राहाहर्षबन्द्रेत्यादिना सार्धश्लोकेन ।
अपरस्तृतीय मण्डलद्विविध्य सर्वमद्रेत्यादिना । इतीति मुख्यव्यूह-
भेदाः ॥ ८ ॥

मू.—वराही मकरव्यूहो गारुडः कौश्र एव च ।

पद्माद्याश्चाङ्गवैकर्यादेतेभ्यस्ते पृथक् स्मृताः । ९ ॥

व्या.—अङ्गवैकर्यान् रथगजादिभेनाङ्गम्य व्यत्यासेन । रादित्याद्या
प्रदरादित्रिंशद्भेदभिन्नेभ्यः । पृथग्भिन्नाः ॥ ९ ॥

मू.—रक्षो देवमनुष्याणां बुद्धिवैचित्र्यनिर्मिताः ।

व्यूहास्सहस्रशो राजन्निति ज्ञेया मनीषिभिः ॥ १० ॥

व्या.—रक्ष पद दैत्यदानवमूषेतापिशाचासुरोपलक्षकम् । देवपदं
गन्धर्वाकिन्नरादिपुरुषसिद्धाविद्याधरोपलक्षकम् । इति मनीषिभिर्ज्ञेया-
इति योजना ॥ १० ॥

मू.—उर ऋक्षी च पक्षी च मध्यं पृष्ठं प्रतिग्रहः ।

कोटी च व्यूहशास्त्रज्ञैस्तत्ताङ्गो व्यूह उच्यते ॥ ११ ॥

व्या.—उर इत्सुरोमागस्थितव्यूहः । कक्षानुरस्थोभयपार्श्वस्थि-
तव्यूहो । एतौ द्वावेकतया वा पार्श्वव्यूहवोरग्रे स्थितप्रपक्षापरनामकव्यूहो
कोटी । इमे द्वे एकाङ्गत्वेनेत्येते एवं व्यूहस्य सप्ताङ्गत्वम् ॥ ११ ॥

मू.—अग्रे नागान् रथान्पश्चात्पार्श्वयोस्तुरगान्पुः ।

पदातीन्पृष्ठतो व्यूहे चारयन् विजयी भवेत् ॥ १२ ॥

तत्तत्कार्यानुसारेण रथान्नागास्तुरङ्गान् ।

नरानश्वान् रथान्नागाञ्चरानध्यात्रयास्तथा ॥ १३ ॥

व्या.—मेनाङ्गचालनक्रममाह अग्रे इति । अथाग्रे चारयन्निति
पूर्वेण सन्बध्यते ॥ १२-१३ ॥

मू.—जाश्रोत्र भेषपेच्च योजयित्वा यथाक्रमम् ।

देशकालौ निरीक्ष्यैव परिवारसमन्वितान् ॥ १४ ॥

सर्वाभितारसाहितो यात्रोद्युक्तो नृपोत्तमः ।

प्रचक्रममयो दृष्ट्वा प्रसारे विनियोजयेत् ॥ १९ ॥

व्या.—पक्षपार्श्वव्यूहौ । एतद्विषयमध्य एकतयेष्टम् । मध्यमुरः पृष्ठतोऽ-
वस्थितमनीकं मध्यम् पृष्ठः मध्यस्यापि पृष्ठतोऽवस्थितं पृष्ठमुच्यते । प्रतिग्रहः
प्रतिष्ठाख्यानिका तद्द्विशतपनुर्वर्षवाहिनं राजावस्थानं प्रतिग्रहः । ऋष्टिपार्श्व-
काग्रं नाग्रभागे योजयित्वा सजान् कृत्वा यथाक्रमं ध्वजपताकागजप्रेषण-
पूर्वकं । देशकालौ शत्रुदेशतज्यकालौ । परिवाराः पादरक्षकाः । तद्युक्तान्
॥ १२—१४ ॥

सर्वाभितारेण युद्धोद्युक्तसैन्येन । सर्वाभितारस्वैवौषस्तर्षसन्नहना-
र्थकम् इत्यमरः । यात्रा निर्गीपुराजयानम् । यात्रा प्रमजनामित्यमरः ।
प्रचक्रमम् परितः प्रचलितसैन्यम् । प्रसार अग्रतो व्याप्तौ । “प्रसार-
स्त्वग्रतो व्याप्तिरिति मेदिनी ॥ १५ ॥

मू.—अभिषेणनमन्विच्छन्नभिक्रममथाचरेत् ।

सङ्घाहिणः कौक्षिकश्च जङ्घालानुगायिनः ॥ १६ ॥

उर्जस्वलान्सायुगीनान्सैन्यमध्ये प्रचारयेत् ।

व्या.—अभिषेणनं सेनया सह शत्रुरि गमनम् । “यस्तेनयाभिगम-
नपरौ तदभिषेणनम्” इत्यमरः । अभिक्रमं निर्भयेन शत्रोरभिमुखगमनम् ।
सङ्घाह आयुधरखलनप्रतिबन्धकमणिबन्धबद्धचर्म । स देषामस्तीति ते
तथा । कुक्षिशर्मनिर्मितकेशः । तत्रत्यः खड्गः स येषां ते कौक्षिकाः ।
खड्गिनः इत्यर्थः । जङ्घाला अतिजवाः । अनुगायिनः युद्धे यथेच्छं
जिगमिषवः । “कामं गम्यनुगायिन” इत्यमरः । तानूर्जस्वान्
बलिनः सायुगीनान्युद्धसमर्थान् ॥ १६ ॥

मू.—उद्धान्तं हारितकषापि घण्टापथचरं भवेत् ॥ १७ ॥

बालान् पोतांश्च कलभान् विक्रांश्चैवोपवाहकान्

यदोरण्डांश्च कलभान् तान्नाशनेन कारयेत् ॥ १८ ॥

व्या.—उद्धान्तं निर्मदं समं । “उद्धान्तनिर्मदा” नित्यमरः ।
 हास्तिकं गजव्यूहसमूहम् । “हास्तिकं गजता वृन्द” इत्यमरः ।
 घण्टापथः शतघणुः परिणाद्वराजमार्ग इत्यर्थः । अत्र चरं सञ्चारयोग्यं
 क्रयोदित्यर्थः । एतेन युद्धकालेऽपि राजमार्गा व्यूहकल्प्या इति भावो
 न्यज्यते ॥ १७ ॥

वालान् पथवार्षिकान् । पेतान् दशवार्षिकान् कलभांस्त्रि-
 शद्वर्षान् । विकान् विंशतिवार्षिकान् । उपवासकान् राजवहनोचितान् ।
 मदीतकटानुत्कटमदवनः कलमान् गजाशिशून् । एतान्तान्तर्वानित्यर्थः ।
 सान्नाहान्युद्धसन्नद्धान् । कारयेदेवेति योजना ॥ १८ ॥

मू—धीतमन्तःपुरैश्चैव पृष्ठचान्वै प्रातिवेश्यकान् ।

शाखानगरवासाश्च राजधानीवाणिग्जनान् ॥ १९ ॥

सौविदछान्वर्षवरान् वृद्धान् बालांश्च रोगिणः ।

सक्षतानक्षिरहितान् पङ्गुन् व्यद्धान् सुदुर्बलान् ॥ २० ॥

तथा पुष्परथाश्चैव मद्भासनसुतानपि ।

मक्रियानुपुत्रांश्चैव युद्धोपकरणानि च ॥ २१ ॥

त्रोष्ठागारायुधगरयन्त्रागाराणि यानि च ।

मन्थरान् धान्यशोशश्च यच्चान्यत्कृशदुर्बलम् ॥ २२ ॥

प्रतिग्रहे वासयेथ योषासम्भवेहेतवे ।

तरय रक्षाथ विपिवच्छैः कुर्यान्नराधिपेः ॥ २३ ॥

व्या.—धीतं युद्धासमर्थम् । “धीतस्त्वतार”मित्यमरः । मन्तःपुरं
 राजपतिमहः । पृष्ठचःपृष्ठतोऽवस्थानोचितान् । प्रातिवेश्यकान-
 यशोधयव्यादिदिक्षगताहायान् । शाखानगरवास्तन्यान् प्रधाननगरसम्भवेन
 बहिर्बहुतुच्छग्रामस्थान् । वाणिग्जनान्यापारिजनान् ॥ १९ ॥

सौविदछान् कम्पुकिनः । दर्षवरान् पण्डान् । “पण्डो वर्ष-
 धररुरुया” इत्यमरः । सक्षतान् क्षत्रकर्तनसहितान् । व्यद्धान्-
 विवहदाहान् । सक्षरपतिवन्धुलृपृषगगुदशलाहृशाहृद्रयत इत्यर्थः
 ॥ २० ॥

पुष्यरथान्याद्रामत्रोपगौरथान् । “असौ पुष्यरथश्चक्रयानं न
समराय यत ।” इत्यमरः । मद्रासनानि राजोपवेशयोग्यपीठानि ।
तद्युतनरानिति शेषः । प्रक्रियानुष्ठानम् । प्रक्रियाधिको देवान्ते च
तेऽनुष्ठवा अनुगामिनश्च तान् “प्रक्रिया त्वधितारःस्या” इत्यमरः
॥ २१ ॥

कोष्ठागाराणि वृशूलान्तर्गृहादीनि । यन्त्रागाराणि लोहगुलिका-
क्षेपकनलिकाद्यगाराणि । “मन्थरान् मन्दगामिनः मन्दापी तु मन्थर”
इत्यमरः । धान्यकोशं धान्यागारम् । कृशश्च तद्दुर्वलञ्चति समानाधि-
कत्वेन समासः ॥ २२ ॥ प्रतिग्रहे बृहत्सैन्यपृष्ठस्वरूपसैन्ये वासयेत् ।
तत्र हेतुः ॥ योधानामसम्पर्दनिमित्तमिति ॥ २३ ॥

मू.—ऊर्जस्वलांश्च जङ्घालानभ्यमित्रियकांस्तथा ।

आत्यन्तिकान् स्पशान्दूताश्चैत्रान्तायुगिकांस्तथा ॥ २४ ॥

जैत्रध्वजपताकञ्च स्वगनञ्च महोन्नतम् ।

नासीरे प्रेषयेद्वैतानूर्जस्वद्विर्बलैस्तह ॥ २५ ॥

व्या—ऊर्जस्वलान् बलिन । जङ्घालानतिजवान् । अभ्यमित्रिय-
कानामिमुखेन शत्रून्लं गच्छन्तीति तान् । आत्यन्तिकान्दुष्टे
यथेच्छगन्तृन् । दूतान्वातार्ताहारकान् । जैत्राञ्जंतुं शीलवतः ।
सांयुगीनान्युद्धसमर्थान् ॥ २४ ॥

जैत्रो जयशीलो यो ध्वजः केतनापम्पर्यायपताकाधारदारुविकेशः ।
तस्मिन्विद्यमाना पताका वैजयन्ती यस्मिन् सः । तादृशं महोन्नतमत्यु-
न्नतम् । स्वगनं राजदृष्टिनिति योजना । नासीरे सेनामुखे ।
“सेनामुखन्तु नासीरमिति” मेदिनी । ऊर्जं धैर्यमेवा तान्यूर्जस्वन्ति ।
द्विर्बलैस्तैन्यैः । “वह्निनी बलं सैन्य” इत्यमरः ॥ २५ ॥

मू.—पुरोगानुचरांश्चैव सहायामिचरांस्तथा ।

पृष्ठाश्च जाह्निकांश्चैव वेत्रिणोऽनुप्लवास्तथा ॥ २६ ॥

अतिचर्मधराश्चैव शंसरान्नाषास्तथा ।

स्वपुरश्चारवेद्राजा स्वसंरक्षणकारणात् ॥ २७ ॥

व्या—पुरो ॥ अग्रे गन्तारः । तत्सहिता येऽनुचराः । पृष्ठरक्षका इति यावन् । तान् । सदायास्मैहैवागन्तारः । अभिचरा अभित आगन्तारः । पृष्ठाः प्रतिष्ठन्ति अग्रे गच्छन्तीति व्युत्पत्त्या कार्यकरास्तान् । जाह्नवः । जह्नुग जीवति यः सः जाह्निकः । मुदूरं गत्वा तत्रत्य-वार्तां राज्ञे निवेद्य तस्मात्पारितोषिकं गृणीत्वा तेन जीविनः तान् । वेत्रिणः चष्टिषरानित्यर्थः । अनुप्लवान् शुचीन् दूरे पृष्ठभागे सहाचार्य-मागच्छतः ॥ २६ ॥

चाक्रिकान् पुष्ठीभूय स्तुवन्तः मागधान् वंशावलिभ्रस्तावकान् ॥ २७ ॥

म्—आजानयांश्च जवनान्पृष्ठान् रथ्यांश्च कर्कशान् ।

पृष्ठेऽश्वान्वासयेद्वाजा सविधे व्यूहकङ्कटान् ॥ २८ ॥

व्या.—अजानेयान् पृष्ठान् पृष्ठेन वहनोचितान् । रथ्यान् रथोद्धहनयोग्यान् । कर्कशान् घवलान् । तितः कर्कश (२) इत्यमरः । सविध समीपे । व्यूहकङ्कटान् सन्नद्धान् । “सन्नद्धो व्यूहकङ्कट” इत्यमरः ॥ २८ ॥

म्—आश्विनं वप्रसहित सालं फाष्ठविनिर्मितम् ।

मृहरकूटं सपरिध घनधान्यायुधान्वितम् ॥ २९ ॥

व्या.—आश्विननश्वगतैर्नैकादिनसाध्यप्राप्तिरुम् । “त्रिध्याश्विनं यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते ।” इत्यमरः । वप्रेण सालभित्तिमूलरचितमृकूटेन सहितं युक्तम् । शाकटीनिर्मितं काष्ठे रचितम् । मृहरकूटम् मृहन्नि कूटानि मालभिरचितवर्जुलमृदादिकूटानि यस्मिन् । “कूटं समूहे विश्वरे षाण्प्रान्तपादक” इति नानार्थधारः । सपरिधं परितः सम्यक् इति परिश्रवम् । सालप्रान्तगर्तविशेषः । तत्सहितम् । सालं समाश्रयेत् । आचारतया स्यापयेत् ॥ २९ ॥

म्—सहाप्युपृष्ठं सजल सनुषाद्धारशिखकम् ।

समाश्रयेदुपमानशशानुर्निर्भसतमः ॥ ३० ॥

व्या.—सकाण्डपृष्ठं शस्त्राजीर्विसहितम् । “ शस्त्राजीवी काण्ड-
पृष्ठः ” इत्यमरः । तुपाङ्गारा मुर्भुराः । “ मुर्भुरस्तु तुपाङ्गारः ”
इत्यमरः । शिल्पिनश्च तैस्तहितं पालयेदिति ॥ ३० ॥

मू.—बहूदयान्प्रात्ययिकान्कृत्वान्तर्वंशिकान्मृत्युः ।
प्राज्ञान्मूलप्रतीकारान्वैरनिर्घातनचरेत् ॥ ३१ ॥

व्या.—बहूदयाननेकोपस्करवतः । प्रात्ययिकानात्तान् । अन्तर्वं-
शि हानन्त पुराधिकारिणः । मूलप्रतीकारान् धनदानरक्षकान् । वैरनि-
र्घातनं शत्रुषु द्वेषप्रत्यर्पणम् चरेत् ॥ ३१ ॥

मू.—मूलप्रतिग्रहं कृत्वा प्रत्यासारं प्रकल्प्य च ।
पौरश्रेणीस्स्वराष्ट्रं पालयन् कृतप्राभृतः ॥ ३२ ॥

व्या.—मूलप्रतिग्रहं सैन्यपृष्ठसमूहं । “ द्विघनुशतके देशे बृह-
सैन्यस्य पृष्ठतः । मूलप्रतिग्रहः प्रोक्तो व्यूहशूरविनिर्मित ” इति
कामन्दकीये । प्रत्यासारो व्यूहपार्श्वस्थबलः । पौरश्रेणीरेकनायकस्त-
जातीयनागप्रजाः । स्वराष्ट्रं स्वदेशमिलि उपदृष्टव्यूहम् । कृतप्राभृतः
प्रतिगृहीतोपायनकः । “ प्राभृतन्तु प्रवेशनं । उपायनमुपग्राह्यमुप-
हारस्तयोपदे ” इत्यमरः ॥ ३२ ॥

मू.—सैनिकान् परिधिस्थांश्च स्थापयित्वा नृपोत्तमः ।
प्रस्थापयेन्मार्गकरान् पुरस्ताच्छिल्पिनो बहून् ॥ ३३ ॥

व्या.—सैनिकान् सेनारक्षणार्थं राजा कृतभूतिकान् । परिधिस्थान्
सेनायाः पतिः संरक्षणार्थं सञ्चरमाणान् ॥ ३३ ॥

मू.—कर्मान्तिकान् यष्टिधरान् खनकांस्तसकानपि ।
सूत्रिणो रोपकांश्चैव सेतुबन्धकरानपि ॥ ३४ ॥

व्या.—कर्मान्तिकान् कार्यसमापनसमर्थान् । तक्षकान् दार्वोदित-
क्षणसमर्थान् । सूत्रिणस्तत्रधारिणः ॥ ३४ ॥

मू.—तथा भूमिप्रदेशज्ञान् व्याधान्वनविशारदान् ।
विषमस्थं त्रिबलं ये विदुरतान् बहुश्रुतान् ॥ ३५ ॥

व्या.—विषमर्थं निम्नप्रदेशप्रच्छन्नं । विदुर्वेत्तारः । बहुश्रुतान्
श्रुतसकलवृत्तान्तान् । ३५ ॥

मू.—प्रेषयित्वा नयेत्सेनां गुप्तिकर्म विधाय च ।

परिहित्य श्मशानानि देवतायतनानि च ॥ ३६ ॥

व्या.—गुप्तिकर्म संरक्षणकृत्यम् ॥ ३६ ॥

मू.—आश्रमांश्च महर्षीणां तीर्थान्यायतनानि च ।

नाशितिष्ठेत्तुपाङ्गारमस्मकेशकपालिकाः ॥ ३७ ॥

व्या.—आर्थं आश्रित्य तिष्ठेत् । तासु सेनानिवेशो न कार्यं
इति भावः ॥ ३७ ॥

मू.—मधुगनूपरे देशे शिवे पुण्ये जलावृते ।

निदेशं कारयेद्राजा सेनायास्तु स्ववृद्धये ॥ ३८ ॥

व्या.—स्ववृद्धये स्वाम्युदयाय ॥ ३८ ॥

मू.—विद्रावयेच्छत्रुगुल्मांस्तथा चैकचराहितान् ।

परिक्रमेच्च सेनाया परितो योधसेवृतः ॥ ३९ ॥

व्या.—शत्रुगुल्मान् शत्रुभिस्त्वनिरोधार्थं यूथशस्त्र्यापितमटान् ।
एकचराहितानेकैक एव गूढधरतीनि तादृशरिपून् ॥ ३९ ॥

मू.—दृप्याणि च नरेन्द्राणां स्वयमेव विचारयन् ।

शत्रुयोगविधानार्थं परितश्चारयेद्बलम् ॥ ४० ॥

गुप्तिकर्म समादिश्य चाराननुविधाय च ।

शिनिराणि महादार्ढ्याणि स्वयोधानां पृथक् पृथक् ॥ ४१ ॥

ममूतजलकाटानि दुराधर्पतराणि च ।

पश्यभोजयोपपन्नानि धनधान्यपुतानि च ॥ ४२ ॥

उन्वा सुशिक्षिणः प्राज्ञान् शतशो दत्तवेतनान् ।

सर्वोपकरणैर्धुक्त्वाग्वैषांश्च सुविशारदान् ॥ ४३ ॥

व्या.—दृप्याण्युपगृहाणि । “दृप्याद्यं वस्त्रवेशमनी” त्यमरः ॥ ४० ॥

॥ ४०—४२ ॥

दत्तयेनानाभिर्धितिवस्तुनिकान् । यैवान् परकपौलिकचिह्नितान्
कोविदान् । शतचिह्नितसका रोगचिह्नितानिपुणा वा ॥ ४३ ॥

मू.—प्रदेयानि तु योधानां वस्त्राण्याभरणानि च ।

वित्तं बहु च संस्थाप्य निश्शङ्को योषयेदरीन् ॥ ४४ ॥

व्या.—प्रदेयानि पारितोषिकाणि । “दद्यात्प्रहृष्टो नियतं वर्वाणां राजवानिने” त्यादिना वक्ष्यमाणानि । निकटे स्वातन्त्रप्रदेशे । अरीन् योधयेत् स्वर्धैर्बलैरिति शेषः ॥ ४४ ॥

मू.—गतवाहनयोधानां वाहनानि प्रदक्षपयेत् ।

विशस्त्राणाञ्च शस्त्राणि दापयेद्युधि भूमिपः ॥ ४५ ॥

व्या.—गतवाहनयोधानां गतानि युद्धैर्हृतानि मृतानि वा वाहनानि ते च ते योधाश्च तेषां प्रदक्षपयेत् । दापयेत् विशस्त्राणां विगतायुधानां दापयेत् । आयुधागाधिकृतैरिति शेषः ॥ ४५ ॥

मू.—पल्याणानि स्वलीनानि पल्ययाङ्कादिकानि च ।

प्रकीर्णकानि शीर्षण्यान्यथो कङ्कटकान् कुथाः ॥ ४६ ॥

व्या.—पल्याणानि ह्यपृष्ठे उपवेशार्थं ऋतातनानि । “पल्याणं स्यात्पल्यण” मित्यमरः । स्वलीनान्यश्चविवर्तनार्थं ऋतमुखरज्जुविशेषाः । “स्वलिका तु स्वलीनोऽस्त्री” इत्यमरः । पल्ययाङ्कान्यश्चारोहार्थं ऋतपार्श्वद्वयविलम्बितोपनानि । प्रकीर्णकानि चामराणि । “चामरन्तु प्रकीर्णक” मित्यमरः । शीर्षण्यानि शिरस्त्राणानि । “शीर्षण्यन्तु शिरस्त्रेऽथ” इत्यमरः । कङ्कटानुरदछदान् । “उरश्उदः कङ्कटक” इत्यमरः । कुथाः परिस्तोमाः । परिस्तोमः कुथा द्वयोः । गजपृष्ठपिधानानि ॥ ४६ ॥

मू.—ज्याघनुर्वर्म शस्त्राणि चापानि यवसं बहु ।

महायन्त्राणि नाराचांस्तोमरांश्च परश्वपान् ॥ ४७ ॥

व्या.—ज्या मौर्धा । घनूयि । वर्माणि कवचानि । शस्त्राणि स्वङ्गादीनि । चापानि दैतस्तिकबाणप्रयोगसाधनत्रिवक्रघनूयि । यवसं श्वेतदूर्वा । “यवसं तृणमर्जुनमि” त्यमरः । महायन्त्राणि शिलालोहगुलिकाक्षेपकनलिकारूपयन्त्राणि ॥ ४७ ॥

मू.—आरा उपानहश्चैवाप्युरुत्राणि कशास्तथा ।

विश्वकट्टंश्च वेणुंश्च वागुरा बडिशान्यपि ॥ ५३ ॥

व्या.—आराशर्मभेदकशस्त्राणि । “आरा चर्मभेदिके”त्यमरः । उरुत्राणि पादमारम्योरुपर्यन्ताच्छादकानि । कशाः अश्वादिताडनार्थ-
प्रतोदान् । “अश्वादेरताडनी कशे”त्यमरः । विश्वकट्टंमृगयाकुशलगुन-
कान् । “विश्वकट्टंमृगयाकुशल” इत्यमरः । वागुरा मृगबन्धनयोग्य-
जालाः । “वागुरा मृगबन्धिनी”त्यमरः । बडिशानि मत्स्यबन्धनयोग्य-
वक्रशल्यानि । “बडिशं मत्स्यबन्धन”मित्यमरः ॥ ५३ ॥

मू.—पताद्वाहान् गन्धत्लं पीतिकादीनि यानि च ।

प्रस्थानिकानि सेनायास्तानि सुष्ठु प्रकरूपयेत् ॥ ५४ ॥

व्या.—पतद्वाहाः तास्त्रूल्लेम्पादि गृह्णाति स्वपृथुक्रुण्ठमोगेनेति
पतद्वाहः । म्लेच्छमापायां पाकुदानीति प्रसिद्धः । “पतद्वाहः
पतद्वाह” इत्यमरः । प्रस्थानिकानि अस्त्रानयोग्यानि तानि पूर्वोक्त-
वस्तूनि । सुष्ठु प्रकरूपयेत् सम्यक् सम्पादयेत् ॥ ५४ ॥

मू.—योषेषु रथिकान् कुर्यादश्वपृष्ठविशारदान् ।

अश्वारूढांस्तथा कुर्याद्रथेषु परिनिष्ठितान् ॥ ५५ ॥

व्या.—योषेषु चतुरङ्गबलविद्यमानभट्टेषु मध्ये रथिकान् । अश्व-
पृष्ठविशारदान् तुरङ्गयुद्धकुशलान् । कुर्यादिति सर्वान्वयः ॥ ५५ ॥

मू.—उभौ तौ नृपतिः कुर्याद्भ्रजपृष्ठसुयोधिनौ ।

तान्हि कुर्यात्पदातीन्वै पदातीनपि तादृशान् ॥ ५६ ॥

व्या.—तावुभौ रथिकाश्वसादिनौ । तान् रथिकान्जारूढचुरंगारूढान् ।
त्रीन्पादातवद्विगतनिपुणान् कुर्यात् । तादृशान् रथिकगजारूढचुरंगधिष्ठित-
तुल्यान् ॥ ५६ ॥

मू.—सारथ्ये च गजस्कन्धे चक्ररक्षाविधौ तथा ।

अन्येषु वा साहसेषु तान् कुर्यान्निपुणानृपः ॥ ५७ ॥

व्या.—तांश्चतुरङ्गयोषान् ॥ ५७ ॥

मू.—द्वात्रिंशत्करणानि स्युर्युद्धे यानीह नीतितः ।

चतुरङ्गबलं सर्वं तेषु कुर्यात्तानिष्ठितम् ॥ ५८ ॥

व्या — किं बहुना ? पूर्वोक्तद्वात्रिंशदायुर्वावद्यानिपुणान्मुखादित्याह-
द्वात्रिंशदित्यादिना ॥ ५८ ॥

मू — प्रयाणपूर्वयादित्त्वं वनदुर्गप्रवेशनम् ।

अकृतानाथ मार्गाणां कृतानाथ प्रवर्तनम् ॥ ५९ ॥

त्रिभीषिकाविघातश्च तथा प्राकारमञ्जनम् ।

कोशनीतिर्भयत्राणं भिन्नसन्धानमेव च ॥ ६० ॥

शत्रुपत्त्यश्वरोषश्च दुर्गे मारोद्धहस्तया ।

वृक्षावमञ्जनश्चैव हस्तिकर्म प्रचक्षते ॥ ६१ ॥

व्या — चतुरङ्गबलकार्याण्याह प्रयाणपूर्वयादित्त्वमित्यादिना । प्रयाणे
यात्रायां पूर्वयादित्त्वं प्रथमगन्तृत्वम् । वनात्मकं यद्दुर्गं दुस्तेन गन्तुं
शक्यं तत्प्रवेशनम् ॥ ५९ ॥

त्रिभीषिकाणां कृत्रिमदारुमृत्त्रिभिनयन्त्राणाम् । द्रव्यप्रापणम् ।

भिन्नसन्धानं गुह्यकाले परकृतछिद्रपूरणम् ॥ ६० ॥

शत्रूणां पत्तयश्च अथाश्च तेषां रोषो निरोधः । मारोद्धहो
मारनिर्हरणम् ॥ ६१ ॥

मू — द्वितीयसैन्ययादित्त्वं गजसंक्षणं तथा ।

भिन्नसन्धानं फारत्वं दूरे शत्रुनिवारणम् ॥ ६२ ॥

शत्रूणामभिरोषश्च व्यूहद्वारे व्यवस्थितिः ।

महाघोषविभिश्चेति रथकर्म प्रचक्षते ॥ ६३ ॥

व्या — रथकर्माह — द्वितीयेति । द्वितीयसैन्यं प्रथमगतस्य स्कन्धा-
धार्यश्चतस्रसैन्यं । तत्र गमनं ॥ ६२ ॥

शत्रूणामभिरोषोऽभिमुखनिरोधः । व्यूहद्वारेषु शत्रुसैन्यप्रवेशविधयेषु ।
महाघोषविधिः रि-हृदय-कोटकशब्दकरणम् ॥ ६३ ॥

मू.—वनदिद्गार्गविज्ञानं वीरुधासाररक्षणम् ।

प्रसारकरणश्चापि हेपिताच्छत्रुभीषणम् ॥ ६४ ॥

अनुधानापसरणे शीघ्रकार्योपपादनम् ।

लुण्ठनं शत्रुभैर्यानामश्वकर्म प्रचक्षते ॥ ६५ ॥

व्या.—अश्वकार्यमाह—वने दिशां मार्गाणां च विज्ञानम् । वीरुधस्य धान्यादिप्राप्तेः । आसारस्य सुहृद्बलस्य । रक्षणम् स्वतैन्यप्रवेश तरणम् । प्रसारस्य तृणकाष्ठादिप्रवेशस्य कारणं प्रापणम् । “धान्यादेर्वीरुधः प्रप्तिः आसारस्तु सुहृद्बलम् । प्रसारस्तृणकाष्ठादेः प्रवेश इति कथ्यते ।” इति वैजयन्ती । हेपितात्स्वध्वनेः । शत्रुभीषणम् शत्रुमयसंपादनम् ॥ ६४ ॥

व्या.—अनुधानमनुसृत्य पानम् । अपसरणं कार्यार्थं निर्गमः । शीघ्रकार्याणां शत्रुकृतकपटादीनाम् । उपपादनं स्वराज्ञे निवेदनम् ॥ ६५ ॥

मू.—शोधनं कूपतीर्यानां मार्गाणां शिविरस्य च ।

स्कन्धावारस्य कारणं विष्टिकर्मप्रसाधनम् ॥ ६६ ॥

कोशागारायुषागारधान्यागारादिरक्षणम् ।

व्यूहप्राकारकरणं पत्तिकर्म प्रचक्षते ॥ ६७ ॥

व्या.—शिविरस्थाननिवेशस्य स्कन्धावारस्य प्रधानबलरक्षकव्य-
रक्षणस्य । विष्टयो मूर्त्तिं विना कर्मकराः । तेषां कर्मणः प्रसाधनं
करणम् ॥ ६६ ॥

व्या.—कोशो घनम् । व्यूहस्य प्राकारकरणम् प्राकाराक्रोणावस्थितिः
॥ ६७ ॥

मू.—अवृक्षस्थूलपाषाणगुल्मवल्मीककण्टका ।

सापसारा पदातीनां मूर्त्तिनित्रिपमा मता ॥ ६८ ॥

अपङ्का शङ्कुराहिता तथा पाषाणवर्जिता ।

खुराधातक्षमामिवा समा भूर्वाजिनां मता ॥ ६९ ॥

व्या.—अथ चतुरङ्गनिवेशभूमिमाह -अवृक्षेत्यादिना । तत्र प्रत्युपवेशो-
चिता भूमिमाह—अवृक्षेत्यादिना । सापसारा पादसञ्चारयोग्यप्रदेश-
सहिता । “पादसञ्चारयोग्यो यस्त्वपसारः प्रकीर्णितः” इति मेदिनी
॥ ६८ ॥

व्या—अभिज्ञा अस्फुटिता । वाजिनामश्वाना । मनोपवेशनयोग्यत्वेन
सम्भता ॥ ६९ ॥

मू.—अकेदारा कृतश्वधा वृक्षगुरुमभिवाजिना ।

खुरचक्रमहा सौम्या रथभूस्तम्प्रकीर्णिता ॥ ७० ॥

व्या.—खुरचक्रयोराघातसहनवती ॥ ७० ॥

मू.—मर्दनीयतरुश्रेष्ठव्रतनि पङ्कजर्जिता ।

निर्दरा गन्धशैला च विषमा गजमदिनी ॥ ७१ ॥

व्या.—मर्दनीया शुण्डापचयनयोग्या ये तरवो वृक्षा तेषां श्रेष्ठा निविडा
व्रतनिस्समूहो यस्य सा । निर्दरा गुह्यरहिता ॥ ७१ ॥

मू.—सर्वसेनाधिप कार्यं कुलपुत्रो जितेन्द्रियः ।

दृष्टापदानो दक्षश्च रूपमात्रजबल्लभ ॥ ७२ ॥

व्या.—दृष्टापदान परीक्षेत्साहसचरित्र । “अपदान कर्मवृत्तमि”-
त्यमर । राजबल्लभो नृपे भाक्तेमान् ॥ ७२ ॥

मू.—लालाटिकश्चेद्भित्तज्ञः सेनानयविशारदः ।

घृष्टस्तान्त्वयिता चैव स्वयोधाना रणाजिरे ॥ ७३ ॥

व्या.—लालाटिक प्रभोर्भावदर्शी । इद्भित्तज्ञः परामिप्रापयित् ।
“परामिप्राय इद्भित्तमि”त्यमर । सेनाया नय शिक्षणं तत्र विशारदः
निपुण । घृष्टो धैर्यवान् । रणाजिरे युद्धङ्गे । स्वयोधाना तान्त्वयिता
समापाता ॥ ७३ ॥

मू.—अशौहिणीनां पत्तयः पृथक्कार्यान्तयात्रिषा ।

सेनापत्तिवदो सेऽपि निष्ठेद्युक्तेन पालिता ॥ ७४ ॥

व्या.—अशौहिणीनां तरसहृद्यास्तेनाना । पृथक् सर्वसेनापिपत्ति-
भिन्ना । तयात्रिषा पूर्वोक्तमर्थसेनापिपत्तिगुणपुस्त्यगुणका । सेऽप्यशौ-
हिणीपत्रयोऽपि ॥ ७४ ॥

मू—पत्तैस्सेनामुखस्यापि गुल्मस्य च गणस्य च ।

वाहिन्याः पृतनायाश्च चम्वाश्चाप्याधिवाः पृथक् ॥ ७५ ॥

अनीकिन्याश्च कार्या वै योधशिक्षातु निष्ठिताः ।

द्वयोस्त्रयाणाम्पतयः कार्याः कार्यानुमास्तः ॥ ७६ ॥

व्या.—द्वयोः पत्तिद्वयस्य सेनामुखस्येत्यादिक्रमेण । त्रयाणां पत्तीनां सेनामुखस्येत्यादिक्रमेण । कार्यानुमास्तः पत्तिद्वयपत्तिलयादि-
साध्यकार्यवशात् ॥ ७५—७६ ॥

मू—दिवसे दिवसे संज्ञा पृथक्कार्यस्त्वके बले ।

ता जानीयुस्तैन्यपाला न भटा नेतरे जनाः ॥ ७७ ॥

व्या—संकेतानि ताः संज्ञा । मटानां दत्तो भिन्नाः । इतरे
जना उदासीना न जानीयुति योजना ॥ ७७ ॥

मू—स्वाज्ञासधरणार्थाय सधरेयुस्त्वचिह्विताः ।

शत्रूणामुपघानार्थं गुप्तिकर्म प्रचक्षते ॥ ७८ ॥

व्या.—स्वाज्ञासधरणार्थाय राजकार्यचालनाय स्वचिह्विता राजमुद्रो-
पलाक्षिताः गुप्तिकर्मैतथं गोपनकरणम् । शत्रूणामुपघानार्थम् शत्रुकृत-
कपटप्रतिक्रियार्थमिति प्रचक्षते । तथा च निशि संकेतविरुद्धाभिधायिनः
शिक्षणीया इति भावः ॥ ७८ ॥

मू—यादृक् सैन्याधिपत्ये तु पूर्वं योऽधिकृतो भवेत् ।

स ज्येष्ठभावे नियतस्तत्पाश्रात्यास्तु तद्वशे ॥ ७९ ॥

व्या.—यादृक्सैन्याधिपत्ये यस्तंङ्गिकसेनापतित्वे स पूर्वाधिपः ।
ज्येष्ठभावे ज्येष्ठत्वे नियतः क्लृप्तः । तत्पाश्रात्यास्तदनन्तराधिपतयः ।
तद्वशे तत्पूर्वाधिपत्याज्ञायां वसेयुरिति शेषः । अयं भावः एकः पद्याख्य-
सैन्याधिपः तस्य गणारूपसैन्याधिपत्यं दत्त्वा चानन्तरं पत्तैराधिपः क्रियते ।
यस्त्वपूर्वपक्ष्यविषाज्ञां नोच्छेत् । एवं गुल्माद्यधिपतिषु तरतमभावाश्रोह-
नीयाः ॥ ७९ ॥

मू — पद्याद्यङ्गपत्तीनष्टावशोऽप्यधिपानुगान् ।

कृत्वा ज्येष्ठानुसारेण नियम्यास्तर्वतैनिका ॥ ८० ॥

व्या — नियम्याशिराक्षणीया ॥ ८० ॥

मू — राज्ञा नियमितास्त्यक्त्वा तथातज्ञोत्तरप्रदान् ।

हन्यान्निशिचरान्सैन्ये नृपाङ्गपरिपन्थिन ॥ ८१ ॥

व्या — नियमिनान् कृतमुद्रान्निचिह्नान् । त्यक्त्वा विना । संज्ञो-
त्तरप्रदानानभिज्ञान् अमज्ञोत्तरप्रदानिति भेद । राज्ञा गुह्यस्यापनाधिपे
कर्णेजपरिरुद्धमाषिण । शत्रव इति जेय इति भाव ॥ ८१ ॥

मू — अधिपा प्रतिसेनायास्त्वय नार्यास्तुशिक्षिता ।

उत्तमाद्यममध्यस्था ज्येष्ठाज्ञावशर्वतिन ॥ ८२ ॥

व्या ज्येष्ठ उत्तम ॥ ८२ ॥

मू — दिवसे दिवसे सेना परिवृत्य प्रचोदयेत् ।

एकत्र सुस्थित सैन्य शङ्का त्वस्यापि साधयेत् ॥ ८३ ॥

व्या — परिवृत्य व्यत्ययं कृत्वा । स्थानात्रेनिमय कृचेति यावत् ।
त्वम्यापि मृनिदाय करान्नोऽपि । शङ्कामुपचापरूपमय साधयेत् कुर्यात्
॥ ८३ ॥

मू — यस्त्वमात्स्योऽनुकूलस्याद्राजकार्यधुन्धर ।

सैन्यपालस्य तस्याज्ञां स्वयं राजा समाश्रयेत् ॥ ८४ ॥

व्या — तस्यापरत्तहायभूतामात्यस्य स्वयं राजाऽपि समाश्रयेच्छृणुयात् ।

८४ ॥

मू — समुत्पिञ्जे स्वसैन्ये च सशस्त्रैर्भयेदरीन् ।

वीराशसनके तिष्ठद्विजिगिषुर्नृपस्त्वयम् ॥ ८५ ॥

व्या — स्वसैन्ये समुत्पिञ्जे मृशनाकले तानि "समुत्पिञ्जिना मृशमाकले"त्य-
मर । सशस्त्रैः शपथपूर्वकं युद्धादनिवर्तिभिः । "सशस्त्रकास्तु समया-
त्सग्रामादनिवर्तिनः" इत्यमरः । वीराशसनके स्वभेदतगजाधादिभिरनि-
मयङ्कयुद्धभूस्थाने । "सा वीराशसन युद्धभूमिर्घातेभयप्रदा" इत्यमरः ।
स्वयं नृपो विजिगीषुस्तन् । तिष्ठत्पूर्वकिद्वादशाराजमण्डलसहित इत्यर्थः
॥ ८५ ॥

मू.—कान्दिशिके स्वसैन्ये तु मुण्डानीके वसेत्स्वयम् ।
कृतलोहाभिसारस्तन् पश्चाद्गत्वा रिपून् जयेत् ॥ ८६ ॥

व्या.—कान्दिशिके दैवकृताद्रयात्पलायमाने सति । “कान्दिशिको भयाद्भुतः” इत्यमरः । मुण्डानीके वक्ष्यमाणलक्षणव्यूहे । कृतः लोहाभिसारोऽस्त्रधारणतमये कृतारतिकरस्तन् । “लोहाभिसारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाधिपतिरिति” इत्यमरः ॥ ८६ ॥

मू.—गव्यूतिमात्रे यो व्यूहो बृहत्सैन्यस्य निर्मितः ।
अच्छत्रचामरैश्शूरैर्मुण्डानीकं स चोच्यते ॥ ८७ ॥

व्या.—बृहत्सैन्यस्य स्वप्रधानबलस्य गव्यूतिमात्रे गदोः क्रोशयोः मिश्रणं गव्यूतिमात्रम् । गोशब्दः क्रोशवाचीति दण्डी । यु मि प्रणे । तस्मिन्स्तद्वचनान् नदंशे । “चतुष्काधिकविंशत्याचाङ्गुलैर्हस्तकल्पना । सहस्रैरष्टभिः ख्यातं हस्तकैः क्रोशमानकमिति” । अच्छत्रचामरैः । छत्रचामरादिबहिःप्रकाशोपकरणरहितैः शूरैर्निर्मितः मुण्डानीकसंज्ञित इत्युच्यते ॥ ८७ ॥

मू.—प्रत्यग्रे कर्माणि कृते श्लाघमानः कृतादरः ।
योधेभ्यः पूर्णपात्रं हि दद्याद्राजा विशेषतः ॥ ८८ ॥

व्या.—चारसंग्रहणार्थं बहुमानदानं वक्तुं प्रथमतः तत्कारणीभूतकृत्यमाह—
प्रत्यग्रेति श्लोकेन । प्रत्यग्रे नूतने कर्माणि, साहसे । श्लाघमानः धीर्यश्लाघां कुर्वन् । कृतः आदारः योधेषु विश्वासो येन तथामृतः सन् । विशेषतो मृत्यधिकं । पूर्णपात्रं सन्तोषश्रवणानन्तरदीयमानबहुमानम् । “स्वप्रियन्तु मृशं (कृत्वा) श्रुत्वा दृष्ट्वा वा दीयते च यत् । पारितोषिकरिक्त्यं तत् पूर्णपात्रं वदन्ति ही” इति निबन्धनकारः ॥ ८८ ॥

व्या.—कीदृशं फलं कियद्धनाधिकं देयमित्यत्राह—दद्यादिति ।

मू.—दद्यात्प्रहृष्टो त्रियुतं वर्णाणां राजवातिने ।
तदर्थं तत्सुतवधे सेनापतिवधे तथा ॥ ८९ ॥

व्या — राजपातिने शत्रुगजशिरश्छेत्ते । स्वयोधाय प्रहृष्टसन्
वर्षाणामष्टाविंशतिगुञ्जापरिमितमुवर्णमुद्रिणाणाम् । “गुञ्जाष्टाविंशतिमि-
तमहारजतमुद्रिणा । वर्षं स्यान्निक्रमिन्त्यन्ये तामेवाहुस्सुवर्णकमि” ति
मेदिनी । नियुत लक्षामिति कामन्दकटीकाया व्याख्यातम् । इद्यत्पा-
रितोषिणविधिनेत्यादि । तत्सुतवधे राजपुत्रवधे कृते तदर्थं पञ्चाशत्सहस्रा
णात्यर्थः । सेनापतिरत्र सर्वसेनानायक ॥ ८९ ॥

मू — अक्षौहिणीपतिवधे तदर्थं परिचक्षते ।

मन्थयमात्यवधे चैव तदर्थं तु प्रदापयेत् ॥ ९० ॥

व्या.— अक्षौहिणीपतिवधे एकाक्षौहिणीनायकवधे पञ्चाविंशत्सहस्राणि ।
बुद्धिसहायो मन्त्री । आपत्सहायोऽमात्यः । तदर्थं पञ्चशताधिकद्विदश-
सहस्राणात्यर्थः ॥ ९० ॥

मू — अनीकिनी चमृश्रैव पृथना बाहिनीगणः ।

गुरुं सेनामुखं पतिरेतेषा पतिघातिने ॥ ९१ ॥

व्या.— अनीकिन्यादीन्यक्षौहिण्यशानि । एतेषामुक्ताङ्गानां पतिघातिने
नायकहन्त्रे ॥ ९१ ॥

मू — क्रमादर्धांशहासेन तत्तदर्धानि दापयेत् ।

वेतनादधिकश्चैतत्प्राप्य कुर्युश्च साहसम् ॥ ९२ ॥

व्या.— क्रमाज्येष्ठयूनमायक्रमान् । अर्धांशहासेनार्धांशसङ्कोचकरणेन ।
तत्तदर्धानि पूर्वपूर्वनायकहन्तृदीयमानादर्धानि । दापयेत् कोशाधिकारि-
णोऽपि शेषः । एतत्तत्तिदानस्य फलमाह-वेतनादधिकमिति ॥ ९२ ॥

मू — अक्षौहिण्या पतिं हत्वा द्वितीयं वा तृतीयकम् ।

चम्बोरपिपतिश्चैव पृथनानां पतिं तथा ॥ ९३ ॥

व्या — द्वितीयं पतिं तृतीयं वा पतिं । तथा उत्तममध्यमादिषु ।
उत्तमं त्यक्तेतरी हत्वेत्यर्थः । चम्बोश्चमूह्यस्य पृथना पृथनानामकृतेनानां
पतिं हत्वा ॥ ९३ ॥

मू — अनीकिनीं हत्वा यावत्तावत्नामोति राजन् ।

इत्यमग्रेऽपि पौक्तव्यं सन्मानमधिपापहे ॥ ९४ ॥

व्या.—अनीकिनीनामकृतसैन्यपालहन्ता यावत्प्राप्नोति वर्वान् लभते तावदेव पूर्वोक्तसैन्यपालहन्ता इत्यर्थः । अग्रेऽप्यनीकिन्याः द्वितीयं तृतीयं पृतनयोरधिपं बाहिनीनामधिपं हत्वा चम्बाराध्याधिपहन्ता यावत्पञ्चार्धशत्युत्तर शताधिकत्रिसहस्रसङ्ख्याकवर्वान्प्राप्नोति । एवं चम्बोर्द्वितीयं तृतीयं बाहिन्योः पतिं गणाराख्यसेनानां पतिं हत्वा । पृतनाधिपदेति यावत् । एवम-
र्धाधिकद्विपष्टचतुरपञ्चशताधिकसहस्रवर्वान्प्राप्नोतीत्यादिरीत्या योज्यम् ।
बाहिनीपतिहन्तुसप्तपदैकाशीत्यधिकसप्तशतवर्वाः । गणादिसेनापति-
हन्तृष्वर्धाशन्यूनाः ॥ ९४ ॥

मू.—पलायितं सायुधन्तु धृत्वा स्वभटदायिने ।

वर्वाणां पञ्च वै दद्यात्तस्मै सत्कृत्य भूमिपः ॥ ९५ ॥

व्या.—स्वभटदायिने स्वशूरस्य स्वाधिनकर्त्रे ॥ ९५ ॥

मू.—पलायितं स्वभृतिकं विशस्त्रं देहलोभिनम् ।

धृत्वा निवेदिने दद्याद्द्वर्वाणाञ्च त्रिकं नृपः ॥ ९६ ॥

व्या.—स्वभृतिकं स्वस्माद्भृतिर्वेतनं यस्य सः स्वभृतिकः तम् । विशस्त्रं शस्त्ररहितम् । देहलोभिनं युद्धे छेदभेदादिरूपोपद्रवध्यायिन-
मित्यर्थः । निवेदिने वशीकरणसमर्थाय । त्रिकं त्रीन् वर्वानित्यर्थः
॥ ९६ ॥

मू.—गजश्च गजसादिश्च महारथिकमस्तकम् ।

छित्वा निवेदयेद्द्राज्ञो द्विताहस्रं स चाहति ॥ ९७ ॥

व्या.—गजसादिनं गजपृष्ठमधिरुद्धं शत्रुयोधनसमर्थशूरशैत्यर्थः ।

महारथिकः—

एकादशसहस्राणि योधयेद्यस्तु पन्विनाम् ।

स वै महारथः प्रोक्तस्ततश्चातिरथस्समृत्तः ॥

इत्युत्तलक्षणः । तस्य मस्तकं शिरः । निवेदयेद्गणादाहत्य दर्शयेत्
॥ ९७ ॥

मू.—ह्यारूढधरं हत्वा पादाताधिपतिं तथा ।

वर्वाणाञ्च सहस्रस्य योग्यो भवति राजतः । ९८ ॥

व्या.—हयारूढानां वरो नायकः तम् । योग्यः पात्रम् ।
राजतो राजस्वभाशात् ॥ ९८ ॥

मू—शत्रुसैन्यात्कुञ्जरं वा रथं वा यस्समाहरेत् ।
पञ्चाशद्वर्षसम्मानं स प्राप्नोत्विह राजतः ॥ ९९ ॥

व्या.—कुञ्जरस्यावनाधिष्ठितपुरुषो । इह युद्धे । प्राप्नोत्विति लो-
शिक्षणे ॥ ९९ ॥

मू—प्रतिप्रयाणं मृत्यानां भक्तं देयं स्थितौ न हि ।
मार्गायास्तं विदित्वैषां वेतनादधिकं त्विदम् ॥ १०० ॥

व्या.—प्रतिप्रयाणं प्रयाणे प्रयागे । भक्तं ब्रीहितण्डुलादिधान्यम् ।
स्थितौ निवेशनसमये । देयमित्यर्थेन भक्तमित्यनुकर्षः । भृतिस्तु
देयैवेत्यर्थः । कुतस्तेषां वेतनादधिकं धान्यादिदानं कर्तव्यमित्याशङ्क्याद्-
मार्गायासमिति । तेषां शूराणां । न त्वितरेषामित्यर्थः । इतरेषा मार्गा-
द्यायावत्त्वेऽपि युद्धादिरूपदुर्घटकार्याभावाद्द्वेतनेनैव तेषां निर्वाहः ।
शूराणान्तु पथ्यशनमापि देयमिति भावः ॥ १०० ॥

मू—अन्येषु वा साहसेषु वेतनादधिकं नृपः ।
लोकसंग्रहणार्थं दद्याद्वै पारितोषिकम् ॥ १०१ ॥

व्या.—अन्येषु साहसेषु शत्रुसैन्ये स्थित्वा तद्वार्तां स्वगङ्गे निवेदनम्,
युद्धे प्रयममभिमुखशत्रुगमनं, मार्गे वृक्षवापीस्थितशत्रुकर्तनमित्यादिरूपेषु ।
लोकसंग्रहार्थं शूरजनमेलनार्थम् । पारितोषिकं स्वसन्तोषमूचकं द्रव्य-
वस्त्रमूषणादिरूपम् ॥ १०१ ॥

मू—मटेभ्यश्चैव वस्त्राणि रजकानाथ वेतनम् ।
तद्द्वेतनेनैव कल्पयान्यौषधानि च रोगिणाम् ॥ १०२ ॥

व्या.—रजकानां शूरवस्त्रक्षालकमृत्यानां । रजरु इति श्मश्रुदर्प-
कादिवाधीन्यादुपलक्षणम् । मटेभ्यो गृहीत्विति शेषः । तद्द्वेतनेनैव
मष्टमृत्यैव तेषां वेतनं कल्पयामिति योजना । रोगिणां रोगमनुभूयमाना-
नाम् । औषधान्यगदानि कल्पयान्तीत्यनुकर्षः ॥ १०२ ॥

मू—परराष्ट्राजितं द्रव्यमर्धं राजा विभज्य तु ।

योधेभ्योऽर्धं प्रदेय स्यादर्धं च स्वयमाहरेत् ॥ १०३ ॥

व्या.—परराष्ट्राजितं शत्रुराज्याच्छूरैराहतं द्रव्यं तदुपलक्षितवस्त्र
मूषगादिरूपमर्धं यथा तथा विभज्य योधेभ्य आहोभ्य तत्तद्वायोभ्य-
श्राद्धं प्रदेयम् । उर्वरित स्वयमाहरेत् ॥ १०३ ॥

मू—हय वा शकटीं चापि हरेत्सोपस्कृता भट

तदर्धं तुर्यमंशान्तु स लभेद्राजसकृत ॥ १०४ ॥

व्या—सोपस्कृतामुपकरणसहिता । इदं हयस्यापि लिङ्गव्यत्ययेन ।
तदर्धस्य तन्मूल्यस्य “मूल्ये पूजाविषावर्ध” इत्यमर । तुर्यं चतुर्थमंशं
भागम् स आहर्ता ॥ १०४ ॥

मू—शियिलानि च शस्त्राणि छुण्ठितं शत्रुभिर्युधि ।

स्वयोधाना नृपो दद्याद्धेतन परिहाप्य च ॥ १०५ ॥

व्या—शियिलानि जीर्णानि । शस्त्राणि शस्यन्ते हन्यन्ते यैरिति
शस्त्राणि खड्गादीनि । छुण्ठितं बलात्परिमुषितं । वेतन परिहाप्य
मूर्तिं विना । भृतावन्तर्भावमकृत्वा । राज्ञा स्वहस्तादेतानि देयानीति
भाव ॥ १०५ ॥

मू—युद्धे स्वार्धं मृता ये च शत्रुमिस्तत्स्वबन्धुषु ।

सेवया जीरिता ये च देय तेपान्तु जीवनम् ॥ १०६ ॥

व्या—स्वार्धं राजकार्यार्थं । तेपा मृतानाम् । स्वबन्धुषु पुत्रपत्नी-
मातापितृषु । ये च सेवया राजसेवया । जीरिता जरा प्राप्ताः
॥ १०६ ॥

मू—मृताना जीवनाथापि पूर्वं सेवापरात्मना ।

तदीयानान्तु तेपा वा पूर्वभर्माधिजीवनम् ॥ १०७ ॥

व्या—मृताना मृतसम्बन्धिना पूर्वसेवापरात्मना जीवता वृद्धाना ।
पूर्वभर्माधिजीवनम् । सेवाकालश्च तदेतनार्धरूपम् जीवन । मृतयो भर्मा
वेतनमित्यमरः ॥ १०७ ॥

व्या—अवृद्धानामपि राजकार्यार्थं सक्षतानां अर्धवेतनं—द्वैयमित्याह
सङ्ग्रामेति ।

मू.—सङ्ग्रामामिमुखाः कृन्ता युवानो न मृता भटाः ।

राजसेवास्वशक्ता ये तेषां पूर्वार्धजीवनम् ॥ १०८ ॥

शत्रुणामुपघातार्थं तस्य मर्माणि योऽर्पयेत् ।

स्वस्मै तस्यापि कर्मण्या द्विगुणा परिकीर्तिता ॥ १०९ ॥

व्या.—उपघातार्थमुपद्रवार्थं । तस्य शत्रोः । जातावेकवचनम् ।
मर्माणि विवराणि स्वस्मै राज्ञे योऽर्पयेत् ज्ञापयेत् । तस्यापि आख्यातु-
रपि कर्मण्या कर्मसाध्या मृतिः । कीर्तिता । नीतिशास्त्रामिहैतिति शेषः
॥ १०९ ॥

मू.—शत्रुसेनाविभेत्तारं दुर्गारोहणतत्परम् ।

स्वराज्यवृद्धिकर्तारं योजयेद्द्रविणोत्करैः ॥ ११० ॥

व्या—शत्रुसेनानां रिपुसैन्यानां विभेत्तारं विशेषतो विद्रावकम् ।
मातृकं वा । दुर्गारोहणतत्परं शत्रुदुर्गसालग्रहणार्थं तदागेहणचतुरम् ।
आसक्तमिति यावत् । स्वराज्यवृद्धिकर्तारं । स्वराष्ट्रीयेभ्योऽधिकतरग्रहणश्च ।
भरणराष्ट्रदानादिभिस्सत्कुर्यादिति फलिनार्थः ॥ ११० ॥

मू.—इत्थं विधामिस्तु भटान् नियोज्य

राजा कृतार्थस्तु रिपून्निहत्य ।

संप्राप्य कीर्तिं महतीं श्रियञ्च

महीयते राजवराभिवन्द्यः ॥ १११ ॥

॥ इति वैशम्पायननीतिप्रकाशिकायां सेनानयनकथनं नाम
षष्ठः सर्गः ॥

व्या.—एवं प्रीतिदाने कृते राज्ञां फलमाह । इत्थं विधाभिरेता-
श्शमकारामिः “विधा विधौ प्रकारेचे”त्यमरः । रिपून्निहत्य कृतार्थस्तन् कृत-
प्रयोजनो भूत्वा । राजवराभिवन्द्यः मूर्धाभिषिक्तःकृतार्थिवादनः । महीयते
सर्वोत्कर्षेण तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १११ ॥

॥ इति श्रीसीतारामकृतायां नीतिप्रकाशिकास्तत्त्वविवृतौ षष्ठस्तर्गः ॥

॥ अथ सप्तमस्सर्गः ॥

(सैन्ययोगिकथनम्)

मू—अथ वैन्य प्रवक्ष्यामि सेनानयविवृद्धये ।

पत्तिमारभ्य गणना यावदक्षौहिणीं तव ॥ १ ॥

व्या—हे वैन्य वेनुपुत्र, पृथो इत्यर्थे । पत्तिं तदाख्या ध्वजिनिम् । आरभ्योपक्रम्य । यावदक्षौहिणीं अक्षौहिणीपर्यन्तम् । तव वक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ १ ॥

मू—शताङ्गानामिमानाश्च सैन्यवाना महीपते ।

पदातीनाश्च भद्र ते सैन्यस्थाना विशेषत ॥ २ ॥

व्या—शताङ्गानां स्थाना । “शताङ्गस्स्यन्दना रथ” इत्यमरः । इमानां गजानां । सैन्यवानां हयानां । “हयसैन्यवत्सप्तय” इत्यमरः । भद्र ते इति वाक् सौमङ्गल्यद्योतनार्थम् । सैन्यस्थानां सेनासमूहविद्यमानानां । गणनामिति पूर्वश्लोकेनान्वयः । २ ॥

मू—पत्तिस्सेनामुखं गुल्मं गणो वै वाहिनी तत ।

दृतना चम्बनीकिन्यौ ततश्चाक्षौहिणी स्मृता ॥ ३ ॥

एते सेनाविशेषा वै पत्तौ मुख्यान् वदामि ते ।

रथं नागं तुरङ्गाश्च पदातीश्च विशेषत ॥ ४ ॥

एको रथो गजश्रैक्रो नरा पञ्च हयास्त्रयः ।

यस्या सा पत्तिरेतेषा सहायान्प्रचुवेऽधुना ॥ ५ ॥

व्या—एतेषा रथगजतुरगपदातीनाम् ॥ ५ ॥

मू—नागा दश रथस्यास्य शतमश्वारस्तहानुगा ।

सहस्रं तु नरा प्रोक्ता परिवारा नृपाङ्गया ॥ ६ ॥

व्या—अस्य रथस्य पत्तिरूपसेनामुख्यनायकसमेतरथस्य शतमश्वः । नागाः गजाः दश । सहस्रं सहस्रसङ्ख्यायां । नराः पादचारिणः

सहान्योन्यसहायभूताः । अनुगा अनुसारिणः । परिवारास्सेवकाः
 नृपाङ्गया राजशासनन भोक्ताः नियमिता भवेत्पुरिति शेषः । शतं द्वात्मना
 इतिवन् ॥ ६ ॥

मू—एकस्त्रैकस्य नागरस्य शतमथाः प्रयायिनः ।

पदानयस्महस्रं तु प्रत्यङ्गेष्वनुयायिनः ॥ ७ ॥

व्या.—एकस्त्रैकरथरक्षाविधौ नियमितदशगजेषु प्रत्येके प्रत्येकमेकै-
 कस्यैत्यर्थः । शतमथाः प्रयायिनः पादरक्षार्थं नियमिताः सेनाङ्गेषु
 चतुर्विधसेनाङ्गवटकमृताः अनुयायिनस्सेवकाः ॥ ७ ॥

मू.—एकस्त्रैकस्य चाश्वस्य सहस्रं तु पदानयः ।

दश चैतान् पत्नीन् युद्धा कार्स्व्येन गणना स्त्रियम् ॥ ८ ॥

व्या — मिलिताना पचात्रिसेनास्थाना सर्वेषा गजना वक्ति— एको रथ इत्यादिना । पत्तौ पत्याख्यसमूहेषु । घटका रथ एक । गजा १० वाजिन १००० नरा पदातय १००००० । अग्रेऽपि सेनामुखाद्वावप्येव योजना ॥ ९ ॥

मू — पच्यङ्गैस्त्रिगुणैस्सर्वै क्रमादाख्या यथोत्तरम् ।

अनीकिनी दशगुणामाहुरक्षौहिणी बुधा ॥ १० ॥

व्या.— यथोत्तरमनीकिनीपर्यन्तम् दशगुणा अक्षौहिणी ॥ १० ॥

मू. सेनामुखे तु गुणितास्त्रयश्चैव रथा गजा ।

त्रिंशत्त्रिलक्षपदगास्त्रिसहस्र हि वाजिन ॥ ११ ॥

व्या — सेनामुखे रथा ३, गजा ३० वाजिन ३०००, पदगा ३००००० ॥ ११ ॥

मू — गुल्मे नव रथा प्रोक्ता नागाना नवर्नि विदु ।

अश्वाना नव साहस्र नवलक्षा पदातय ॥ १२ ॥

व्या गुल्मे रथा ९ गजा ९०, अश्वा ९०००, पदातय ९०००००, विदुर्नीतिज्ञा इति शेष ॥ १२ ॥

मू — गणाख्ये तु शताङ्गाना वराणा सप्तविंशति ।

स्तम्बेरमाणा द्विशत सप्तर्षि प्राहुराणका १३ ॥

सप्तविंशतिसाहस्र गन्धर्वा परिकीर्तिता ।

सप्तविंशतिलक्षास्तु मृताश्चात्र पदातय १४ ॥

व्या — गणाख्ये गणनामरुचतुर्यव्यूहे २७ ।, शताङ्गा रथा “शताङ्गस्यन्दनो रथ” इत्यमर । गजा २७० । आयना मारिषा । “वासुर्गर्धस्तु मारिष” । इत्यमर । गन्धर्वा अश्वा २७००० पदानय २७००००० । अत्र गणे ॥ १४ ॥

मू — वह्नि-या स्यन्दना प्रोक्ता द्वेकाशीत्या नियोजिता ।

दशशतसप्तशतका पद्मिनश्चात्र कीर्तिता ॥ १५ ॥

एकाशीतिहस्तास्तु तुरङ्गा. सम्प्रकीर्तिता ।

एकाशीतिरुक्षा वै विख्याता पादचारिण ॥ १६ ॥

न्या —वाहिन्या तदाख्यध्वजिन्यामेकाशीत्या एकाशीतिसंख्या
नियोजिता युक्तीकृता स्पन्दना ८१ । पद्मिन इमा "इम स्तम्भेरम
पद्मा, इत्यमर ' ८१० । कीर्तितास्तिष्ठन्तीति विख्याता । तुरङ्गा
८१००० पादचारिण ८१००००० ॥ १५-१६ ॥

मू —त्रयश्च चत्वारिंशच्च द्विशत पूननारथा ।

चतुश्शतश्च त्रिंशच्च द्वे सहस्रे च दन्तिनाम् ॥ १७ ॥

तुरङ्गाणा सहस्राणि त्रिचत्वारिंशदेव तु ।

द्वे लक्षे चैव सान्द्र द्वे कोटी च नृणा भवेत् १८ ॥

त्रिचत्वारिंशच्च लक्ष पदानीना निबोध मे ।

व्या —पृथ्नाया धननाख्यसेनाया रथा २४३ । दन्तिनो गजा
२४३० । तुरङ्गा २४३००० । पदानीना सहस्रचामाह द्वे कोटी चेत्या-
दिना । पदानीना नृणामित्यन्वय । पादचारिण २४३००००० ।
मे मत्वा, निबोध अवेहि ॥ १७-१८ ॥

श्रोतृणामनुपेक्षणीयन्वरूपशिष्यावधानाय मध्य मध्ये प्रतिज्ञा कार्येति
मत्वा तानाह । चम्बाख्येत्यादिना ।

मू.—चम्बाख्ये सप्तमव्यूहे गणनां वक्ष्यि विस्तरान् ॥ १९ ॥

चम्बा सप्तमनैकन्यूनत्रिंशद्भ्यास्मृता ।

सर्षप च सहस्राणि द्वे शते नत्रनिस्तथा ॥ २० ॥

गजानां सप्तशतानि त्रैकोनत्रिंशदेव तु ।

सहस्राणि द्वयानाश्च पदानीनामथो शृणु ॥ २१ ॥

सप्तशोडशश्च त्रैकोनत्रिंशदशानि भूपते ।

जगुर्गापिनतन्वजा गणनां बुद्धिजीविन ॥ २२ ॥

व्या सप्तमे व्यूहे षड्विंशदारभ्य सप्तमसैन्ये गणनां स्वगन्धुराणां
पदानीना सप्तशतानि विस्तराह्वयानि ॥ १९ ॥

२३ विशेष । उद्योगपर्वणि १५४ तमेऽध्याये यथा—

यथा रथास्तथा नागा वद्धकृदया स्वलङ्कृताः ।
 वभूवुस्तप्तपुरुषा रत्नपन्तुलवाद्भय ॥ (१)
 द्वाग्दुशधरौ तेषु द्वावुत्तमधनुर्धरौ ।
 द्वौ वरासिधरौ राजत्रेक छत्रपताकधृन् ॥
 गर्जैर्मत्सैस्तमाकीर्णैः सर्वमायुधक्रोशकैः ।
 रथास्यासन् दश गर्जा गजस्य दश बाजिनः ॥
 नरा दश हयस्यासन्पद्मरक्षा समन्तत ।
 रथस्य नागा पश्चात्पश्चात्स्यासस्तथा हया ॥
 हयस्य पुरुषास्तप्त भिन्नसन्धानकारिणः ।
 सेना पञ्चशत नागा रथास्तावन्त एव च ॥
 पश्चात्तच्च शतथाश्वा नरा पञ्चगुणास्तत ।
 दशसेना च षटतना" इत्यादि ।

चम्बा रथा ७२९ । गजा ७२९० ॥ २० ॥

सप्तलक्षाणीत्यादिना अश्वतरुणा । गजानामिति पूर्वान्वयी
 हया ७२९००० । अथो इत्यश्वतरुणा चानन्त्यबोधकमव्ययम् ।
 "मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकारस्त्वेध्वयो अथ" इत्यमर ॥ २१ ॥

पादचारिण ७२९००००० । गणाना पादातगणानाम् ॥ २२ ॥

मू—अनीकिन्या द्वे सहस्रे सप्ताशीत्यधिक शतम् ।
 रथानामथ नागानां गणना वक्ष्मि तेऽनघ ॥ २३ ॥
 एकाविंशत्सहस्राणि तथाचाष्टशत नृप ।
 सप्ततिश्रेत्यथाश्वाना सरुया शृणु समाहितः ॥ २४ ॥
 एकाविंशतिलक्षाणि सप्ताशीति सहस्रकम् ।
 एकाविंशतिकोट्यश्च पदातीना नराधिप । २५
 सप्ताशीतिश्च लक्षाणा विद्धि बुद्धिमता वर ।
 एतदशगुणा या स्वात्तान्त्वमक्षीहिर्णी शृणु ॥ २६ ॥

व्या.—अनीकिन्यां तदाख्यमेनाया रथाः २१८७ । नागाः २१८७० । अनघ अमोघपराक्रम । । समाहित सावधानचित्त । अश्वा २१८७००० । पदातयः पत्तय २१८७०००००० । हे नराधिप पृथो । जनमेजयमञ्चोधनं वा । २९ ॥ एतद्दशगुणानीकिनी दशगुणा शृणु गणनापूर्वकमाकर्णयेत्यर्थः ॥ २६ ॥

पू—अक्षौहिण्यान्त्वेकविंशत्सहस्राणि जनाधिप ।

तथाचाष्टशतश्चैव सप्ततिं रथगा विदुः ॥ २७ ॥

अष्टादश सहस्राणि द्वे लक्षे च नरेश्वर ।

तथा सप्तशतश्चैव गजाना गणना त्वियम् ॥ २८ ॥

द्वे कोटी चैव लक्षाणामष्टादश महीपने ।

नथा सप्ततिसाहस्रा गन्धर्वाश्शीघ्रयायिनः ॥ २९ ॥

द्वे चार्बुदे च कोटिश्राप्यष्टादश समीरिना ।

लक्षाणा सप्ततिश्चैव पदानीनामितीर्यते ॥ ३० ॥

एतानक्षौहिणीतस्थान्विना राज्ञो रथा गजा ।

अश्वास्तत्तन्त्रास्तन्त्यन्वे एष्टगोपा नृपस्य ते ॥ ३१ ॥

व्या.—अक्षौहिण्या रथा २१८७० । रथं गामिनीति रथगा । ता । सप्ततिमित्यर्थः ॥ २७ ॥

गजाः २१८७०० । इय तावती गजना ॥ २८ ॥

गधर्वा अश्वा २१८७००००० । लक्षाणामष्टदश अष्टादशलक्षसङ्ख्याकास्तप्ततिसाहस्रा । सहस्राण्येव साहस्राणि । सप्ततिसहस्राणि गणिता येषां ते सप्ततिसाहस्रा । शीघ्रयायिनो जवप्रयातारः ॥ २९ ॥

पदातय २१८७००००००० । लक्षाणा सप्तति । सप्ततिलक्षणीत्यर्थः । इयती एतावत्प्रमाणवती पदानीना गणनेति शेषः । इतीति चाक्षौहिण्या गणनासमाप्तिवाचकदशब्दः ॥ ३० ॥

अक्षौहिणीसंस्थान् तस्यां गणिताश्विना । अन्ये तद्विन्ना इत्यर्थः ।
रथाः । गजाः अश्वाः । नृपस्य पृष्ठगोपाः देहरक्षकाः । स्वतन्त्रा
अधिराजनिन्नाज्ञायामधर्तमाना इत्यर्थः । सन्ति नीनिशास्त्रतिद्धास्तिष्ठन्ति
॥ ३१ ॥

मू.—पद्याद्यङ्गे ध्वजपटाः पृथक्कार्या विशेषतः ।

स्वसैन्यस्य च शत्रोश्च वैलक्षण्यास्य सिद्धये । ३२ ॥

व्या.—विशेषतो विविधवर्णभेदतः ॥ ३२ ॥

मू.—युवगजाय वर्वाणां पञ्चसाहस्रिकी मृतिः ।

पर्वसेनाप्रणेत्रे च चतुस्साहस्रिकी च सा ॥ ३३ ॥

व्या.—प्रसङ्गाद्युवराजादिराजकीयानां मासिकवेतनं विविच्येह युव-
राजायेत्यादिना । युवराजाय राज्यतन्त्रविचारणकुशलराजपुत्रतद्भ्रातृदौ-
हित्रादिरूपाय “पुत्रो आताथ दौहित्रो राज्ञा यो राज्यचिन्तकः ।
स्त्वन स्वकृत्येऽधिकृतो युवराजं हि ते विदुरि”ति शनैकस्मरणान् । पर्वाणां
पूर्वोक्तमुद्रिणां पञ्चसाहस्रिकी पञ्चसहस्रसङ्ख्याका । मृतिर्मासिमासि
दीयमानवेतनमित्यर्थः । सा मृतिरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

मू.—मृत्तिश्चातिरथे देया वर्वाणां द्विसहस्रकम् ।

महारथाय साहस्रद्वयं राज्ञाऽभिमासकम् ॥ ३४ ॥

व्या.—अतिरथे पूर्वोक्तलक्षणे । अधिमासिकं त्रिंशद्दिननियमितं
जीवनम् ॥ ३४ ॥

मू.—वेतनं रथिकायाथ साहस्रं गजयोधिने ।

दद्यादर्धरथायाथ वेतनं शतपञ्चकम् ॥ ३५ ॥

व्या.—साहस्रं सहस्रवर्षसङ्ख्याकवेतनम् । शतपञ्चकं पञ्चशत-
सङ्ख्याकमित्यर्थः । रथिकाय रथाधिपतये गजयोधिने गजैर्पुक्तो यो
युध्यति तस्मै अत्रनुदिश्य युद्धतत्पराय । गजाधिपतय इति यावत्
॥ ३५ ॥

मू.—एकरथे रथिकायाथ तादृशे गजसादिने ।

विष्कार्णां त्रिंशतं दद्याद्यतस्तौ तत्कुटुम्बिनौ ॥ ३६ ॥

व्या—एकरमै रथिकाय एकरथनाथाय । तत्कुटुम्बिनौ तद्रसकौ
॥ ३६ ॥

मू.—सर्वाश्वाधिपती राज्ञ त्रिसाहस्र स चार्हति ।

पादाताधिपतिश्चापि द्विसाहस्रस्य भाजनम् ॥ ३७ ॥

व्या.—सर्वाश्वानामधिपतिर्नायक । राज्ञस्तकाशात् ॥ ३७ ॥

पादाताना सहस्रस्य नेत्रे पचशत स्मृतम् ।

तश्चाचाश्वसहस्रेश सहस्रं वेतन भवेत् ॥ ३८ ॥

पदातये सुवर्णाना पञ्चक वेतन भवेत् ।

शतपच्यधिपे सप्त वर्वाणा हययायिने ॥ ३९ ॥

व्या.—नेत्रे नायकाय । “अधिभूर्नायको नेना” इत्यमर ।
सहस्र सद्यत्र वर्वाणामित्यनुषज्यते ॥ ३८ ॥

सुवर्णाना वर्वाणा । हययायिने । एकाश्वनायकाय । वर्वाणा
सप्त वेतन-पदातिशतनायके इवेत्यर्थ ॥ ३९ ॥

मू—गजयन्तुस्मारथेश्च ध्वजिने चक्रपाय च ।

पदातिनिशतेशाय पथिकोष्ट्रचराय च ॥ ४० ॥

वार्तिकाधिपतेश्चाऽपि वेत्रिणा पतये तथा ।

सूतमागधवन्दीना पतये वीवधाधिपे ॥ ४१ ॥

सेनाया मृतिदात्रे च भटाना गणनापर ।

माप्ति माप्ति तु वर्वाणा दश पञ्च च वेतनम् ॥ ४२ ॥

व्या.—गजयन्तुस्मारथेऽथ ध्वजिने ध्वजस्तम्भाधारकाय ।
चक्रपाय चक्ररक्षाकाय । पथिकोष्ट्रचराय पन्थानमेकदिनेन त्रिंशत्को
शमितमार्गं यच्छति य पथिक । तादृशश्चात्मावुष्ट्रश्च तेन चरायोष्ट्र-
वार्तिकायेत्यर्थ ॥ ४० ॥

वार्तिकाना शत्रुराष्टवार्ताहराणा । अधिपते । वेत्रिणां यष्टिधर
दूतानाम् । वीवधाधिपे । वीवधो धान्यादे प्राप्ति । तस्याधिप ।
ताद्विचारणकर्ता । “धान्यादेर्वीवधप्राप्ति”रिति कोश ॥ ४१ ॥

मृतिदात्रे चेतनदानाधिकृताय । भटानां गणनापरे अन्यूनाधिक-
विचाराधिकृताय । दशपञ्च पञ्चदशेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

मू.—तत्तत्कार्यानुसारेण कुलपर्यायनस्तथा ।

भटानान्नु मृतिः कल्प्या तत्तत्कालानुसारतः ॥ ४३ ॥

व्या.—तच्च तच्च तत्तत् । तत्तच्च तत् कार्यञ्च तत्तत्कार्यं ।
तस्यानुसारोऽनुरोधः । तेन । कुलपर्यायतः कुलक्रमानुरोधेन । तत्-
त्कालानुसारतः दूरगमनयुद्धकालानुसारान् ॥ ४३ ॥

मू.—आह्वेषु तिथिशूरा जिघांसन्तो महीक्षितः ।

युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्वयपराङ्मखाः ॥ ४४ ॥

व्या.—ननु बुद्धिपूर्वकं युद्धे मृतस्यात्मघातरूपपदोपस्स्यादित्या-
शङ्क्याह-प्रत्यवायो नास्ति प्रत्यत पुण्यलोकावाप्तिस्तित्याह आह्वेष्विति ।

अपराङ्मुखा अभिमुखं युध्यमानाः । शक्त्या परं स्वसामर्थ्यानु-
सायेण स्वर्गं यान्ति । इह देहं त्यक्तेति शेषः । “द्वाविमौ पुरुषौ
लोके सूर्यमण्डलमेदिनौ । परिव्राड्योगयुक्तश्चरणे चाभिमुखं हत इति”
पराशरोक्तेः ॥ ४४ ॥

मू.—न कूटैरायुर्वेह्न्याद्युध्यमानो रणे रिपून् ।

दिग्धैरन्युज्वलैर्यन्त्रैस्तन्त्रैश्चैव पृथग्विधैः ॥ ४५ ॥

व्या.—कूटैः कपटप्रहारसाधनैः । तान्येव विवृणोति दिग्धैरित्या-
दिना । दिग्धैर्विपलितैः । अन्युज्वलैर्ज्वलत्काष्ठैः । यन्त्रैरुपलोकैपकैः ।
तन्त्रैः कृत्यादिक्षुद्रप्रयोगैः ॥ ४५ ॥

मू.—न हन्याद्दृक्षमारूढं न ङ्गीवं न कृताञ्जलिम् ।

न मुक्तकेशं नासीनं न तवाऽस्मीनि वादिनम् ॥ ४६ ॥

व्या.—तवास्मीति वादिनं शरणागतम् ॥ ४६ ॥

मू.—न प्रसुप्तं न प्रणतं न नम्रं न निरायुधम् ।

नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥ ४७ ॥

व्या.—अयुध्यमानं युद्धश्रान्तम् । पश्यन्तं विनोदार्थिनम् । राज-
भृत्यत्वरहितमित्यर्थः । परेण समागतमन्येन सह युद्धं कुर्वन्तम् ।
उदासीनं न हन्यादित्यर्थः ॥ ४७ ॥

मू.—आयुधव्यसनम्प्राप्तं नार्तं नातिपरीक्षितम्

न हीनं न परावृत्तं न च वल्गोकमाश्रितम् ॥ ४८ ॥

व्या.—आयुधव्यसनमुपकरणस्वलनं प्राप्तम् । वस्तुत आयु-
धरहितमिति न यौनरुक्तचम् । नातिपरीक्षितं शस्त्रशिक्षापरीक्षाराहितम् ।
परावृत्तं युद्धात्पश्चान्निवृत्तम् ॥ ४८ ॥

मू.—न मुखे तृणिन हन्यान्न स्त्रियो वेपवारिणम् ।

एतादृशान् मद्रैर्वापि घातयन् किल्विषी भवेत् ॥ ४९ ॥

व्या.—मुखे तृणिनं मुखावच्छेदेन तृणधारिणम् । स्त्रियोवेपवारिणम् ।
स्वयं न हन्यादिति सर्वत्र योज्यम् ॥ ४९ ॥

मू.—हन्यमानस्य यत्किञ्चिद्भुङ्क्तं पूर्वसञ्चितम् ।

तत्सद्गृह्य स्वमुक्तं तेभ्यो दद्यात्तथाविधः ॥ ५० ॥

व्या.—हन्यमानस्य हननशीलस्य । हननकर्मीभूतस्य । स्वस्य
हननर्तुः । सुकृतम् तेभ्यो हन्यमानेभ्यः । तथाविधः घातकः
॥ ५० ॥

मू.—मार्गशीर्षे शुभे मासि कुर्याद्यात्रा महीपतिः ।

फाल्गुने वापि चैत्रे वा यदा पश्येद्भुवं जयम् ॥ ५१ ॥

व्या.—यात्राकालमाह-मार्गशीर्षेत्यादिना । जयं जयसाधनस्व-
शक्त्युपचयादि ॥ ५१ ॥

मू.—शत्रुसेविनि मित्रे च गूढयत्ननमो भवेत् ।

गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतमो रिपुः ॥ ५२ ॥

व्या.—शत्रुसेविनि शत्रूपजापवति । मित्रे भिन्नप्रवादे । गतप्रत्यागते
गतसहितप्रत्यागते । गते गमने प्रत्यागते चेत्यर्थः । स हि कष्टतमो-
ऽतिदूरः । रिपुर्वा ॥ ५२ ॥

मू.—दण्डव्यूहेन सेनान्तु नयेद्यु शकटेन वा ।

वराहगरुडाभ्यां वा सूच्या वा मङ्गरेण वा ॥ ५३ ॥

व्या.—नयेत् चारयेत् ॥ ५३ ॥

मू— यतो भवेद्भय शत्रोस्ततो विस्तारयेद्बलम् ।

सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु प्रवेशयेत् ॥ ५४ ॥

व्या—शत्रो. मय शत्रुसकाशाद्भीति । यतो यादृशभदेशात् । ततस्तदभिमुखितया विस्तारयेदधिकगुल्मस्थापनपूर्वकस्सन्धावारकल्पनया प्रसारयेत् । सेनापति सर्वसेनानायक बलाध्यक्ष स्वल्पसेनानायक इति भेदः ॥ ५४ ॥ सर्वदिक्षु सेनाया परितः प्रवेशनिर्गममार्गेषु ।

मू—यतश्शङ्का भवेद्भीति ता प्रार्थी कल्पयेद्दिशम् ।

सूच्या वक्रेण चैत्रैरान् योषयेद्ब्रह्म वैरिण ॥ ५५ ॥

व्या— ता दिशः प्राचीमभिमुखदिशः कल्पयेत् । कुर्यात् । एना-
न्वैरिण इत्यन्वयः ॥ ५५ ॥

मू— गुल्माश्च स्थापयेदाप्तान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।

स्थाने युद्धे च कुशलानभीरुनभिवातिनः ॥ ५६ ॥

व्या— कृतसंज्ञान्-रान्मुद्राचिह्नान् । ध्वजादिचिह्नवतो वा ।
स्थानेऽवस्थिताः । ५६ ॥

मू—यवसान्नोदकघनान्युपरुन्ध्याद्रिपोर्यधि ।

चेष्टाश्रीव विजानीयादरीन् योषयता स्वयम् ॥ ५७ ॥

व्या— रिपोर्यधिसान्नोदकघनानि यवमधान्यजलद्रव्याण्युपरुन्ध्या-मध्ये-
मार्गं स्वसैन्यसंस्थाप्य निरुन्ध्यादित्यर्थः । अरीन्-योषयता स्वशूराणां
चेष्टा अकण्ठकृत्यानि स्वयमेव विजानीयान् ॥ ५७ ॥

मू—उपजप्यानुपजपेद्भेद्याश्रीव विभेदयेत् ।

लुब्धान् दानेन विभूयाच्छत्रोर्घोषान्वयोचितम् ॥ ५८ ॥

व्या—उपजप्यान्-जनान्निष्कपूर्वकम्पुद्धिभेदकान् । भेद्यान्-कलह-
प्रियान् । भेदयेन्मयो वैरिणः कुर्यात् । ५८ ॥

मू—तादृशानेव स्वीयारतु शिष्येदविचारयन् ।

गोपयेत्स्वीयमार्गाश्च परमर्मपरो नृपः ॥ ५९ ॥

व्या — तादृशान् शत्रुकृतोपजापतत्परान् परम्परभेदपरान् बुद्धेति शेष ।
आविचारयन् शास्त्रप्रामाण्येन निश्चिन्त शिक्षयेत् । परमर्मपर. शत्रु-
मर्मग्रहणतत्पर ॥ ६९ ॥

५.—युद्धकाले ह्यनुप्राप्ते स्वीयाज्ञापारिपन्थिनाम्

पत्रायनपराणाञ्च स्वयोषानामुपेक्षिणाम् ॥ ६० ॥

व्याजेन युद्धचताञ्चैव सैन्यपाना सुलोमिनाम् ।

पराहमृतपराणाञ्च मिथो योषविभेदिनाम् ॥ ६१ ॥

शत्रुषु स्वीयमार्गांश्च व्याजात् ख्यापयता स्फुटम् ।

रिपूणां मार्गदातृणा स्वापदञ्चाभिनन्दताम् ॥ ६२ ॥

तेषा प्राणान्तिको दण्डो राज्ञा कार्थो विजानता ।

सुमहत्पराषेऽपि दूतवध्या विगर्हिता ॥ ६३ ॥

व्या — स्वीयाज्ञापारिपन्थिना स्वकृताज्ञाविरोधिकृत्यवतामित्यर्थः ।

उपेक्षिणा स्वस्वामिजयोपेक्षावनाम् ॥ ६० ॥

व्याजेन युद्धचताम् । शत्रुयोषाऽपातन यथा तथा युद्ध कुर्वताम्

सुलोमिना परदत्तद्रव्यलोमयुक्तानाम् । मिथ । अन्योन्य स्वसैन्ययोष-

विभेदिनाम् । शत्रुजयानुकूलान् कुर्वताम् ॥ ६१ ॥

व्याजादन्यार्थतया पत्रलेखनपूर्वक वस्तुभेषणपूर्वक वा कपटान्

मार्गदानृणा सम्पादिग्रहणार्थं विररदानृणाम् । स्वापद राजायमानमभि-

नन्दताम् ॥ ६२ ॥

विजानता शिक्षाशास्त्रनिपुणेन । दूतानां शत्रोर्वनिर्हणाम् ।

“स्यात्तन्देशहरो दूत” इत्यमर ॥ ६३ ॥

६ — योऽदण्डघान्भोचयेद्राना सम्भ्रदण्डघान्श्च पातयेत् ।

इष्ट भवेत्कनुशतैस्तेन धर्मानुयायिना ॥ ६४ ॥

॥ इति वैशम्पायननीतिप्रकाशिकायां सैन्ययोगकरण नाम

सप्तमसर्गः ॥

व्या.—धर्मानुवर्तिना धर्मज्ञानानुसारिणा । ६४ ॥

॥ इति श्रीवैशम्पायनस्य नामायां नीतिप्रकाशिकानवविद्मही

सप्तमसर्गः ॥

अथाष्टमस्सर्गः ।

(राजव्यापाररुथनम्)

मू.—राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नरः ।
लोकरञ्जनमेवात्र राज्ञो धर्मः सनातनः ॥ १ ॥

व्या.—राजधर्मान्प्रातरारभ्य स्वापपर्यन्तं राजकृत्यानि ॥ १ ॥

मू.—यथा हि गर्भिणी हित्वा स्व प्रियं मनसोऽनुगम् ।
गर्भस्य हितमाधत्ते तथा कुर्यात्प्रजाहितम् ॥ २ ॥

व्या.—जनसन्तोषकरणे दृष्टान्तमाह । यथा हीति—मनसोऽनुगं मनोऽनुकूलं
स्वं प्रियं स्वभर्तारं हित्वा निविडतरालिङ्गनादिषु त्यक्त्वा “स्वप्रियामिति पाठे
तिक्तकटुकपायाद्याहारं त्यक्तेत्यर्थः । गर्भस्थजन्तोर्हितं पथ्यादिरूपं गर्भिणी
पाप्मासिकादिगर्भवारिणी यथा तथा प्रजाहितं कुर्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

मू.—अष्टभिलोकपालानां मात्राभिर्निर्मितो यतः ।
तन्मादभिवेद्राजा सर्वभूतानि तेजसा ॥ ३ ॥

व्या.—मात्राभिः कलाभिः ॥ ३ ॥

मू.—सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कस्सोमस्स धर्मपः ।
स कुबेरस्स वरुणः स महेन्द्र प्रभावत ॥ ४ ॥

व्या.—प्रभावतोऽग्न्यादिगुणसाधर्म्यादग्निः क्रोधे । वायुः स्वविरोध्यप-
सारणे । अर्कः प्रतापे । सोम आह्लादकल्पने । धर्मो न्यायविचारे ।
कुबेरः धनदाने । वरुणः क्षेमकृत्ये । महेन्द्र परमैश्वर्ये ॥ ४ ॥

मू.—बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ५ ॥

राजा सन्मानमर्हतीति न्यायमनुसृत्य तेजोवतां न वयः कारणमित्याह ।
बालोऽपीति—

महती देवता विष्णुरूपा देवता । नाविष्णुः पृथिवीपतिरिति न्यायात् ।
“एको विष्णुर्महद्भूतमिति” स्मृतेश्च ॥ ५ ॥

राजाविरोधिनां कुलहानिरित्याह एकमेवेति --

मू.—एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम् ।

कुलं दहति राजाग्निस्सपशुद्रव्यसञ्चयम् ॥ ६ ॥

व्या.—दुरुपसर्पिणं दुर्बुद्धचोपसर्पमाणं तत्र पतन्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥

मू.—तस्य प्रसादे पद्मश्रीर्विजयश्च पराक्रमे ।

मृत्युश्च वसति क्रोधे तस्मात्सर्वाश्रयस्तु सः । ७ ॥

व्या.—प्रसादेऽनुग्रहे पद्माश्रया श्री सम्पदाद्यधिदेवता । “यस्य क्रोधे महाबाधः प्रसादश्च महाफल” इति न्यायादिति भावः । सर्वाश्रयः सम्पद्विपट्टमयफलप्रद इत्यर्थः ॥ ७ ॥

मू.—अगूढविभवा यस्य पुरराष्ट्रनिवासिनः ।

नयापनयवेत्ता यस्स राजा त्विदमाचरेत् ॥ ८ ॥

व्या.—यस्य राज्ञः पुरवासिनः अगूढविभवाः निर्भयमनाच्छा-
दितैश्वर्याः ।

अयं भाव —दुष्टे राजानि स्वैश्वर्यं जना न प्रकटयन्तीति तदैश्वर्या-
मोदको य इति बोध्यम् । नयापनयवेत्ता च य नीत्यपनीतिपरिज्ञाता ।
स इदं वक्ष्यमाणम् ॥ ८ ॥

मू.—उत्थायापररोत्रपु चिन्तयेदर्धनिर्णयम् ।

गुणदोषान् स्वयं बुद्ध्वा कर्तव्यार्थे प्रसन्नधीः ॥ ९ ॥

व्या.—अर्धनिर्णयं प्रयोजननिश्चयम् । कर्तव्यार्थे मन्त्रिभिः पूर्वदिने
कर्तव्यत्वेन निर्दिष्टे अभिषेधे । गुणदोषौ स्वयं स्वयेमव । बुद्ध्वा
विचार्य । प्रसन्नधीरिति कर्तव्यताबुद्धिस्सन् इत्यर्थः ॥ ९ ॥

मू.—दैवं हृदा हृदं ध्यात्वा कृत्वा मङ्गलपाठकम् ।

शुचिर्भूत्वा तु विधिवन्मङ्गलालम्बनं चरेत् ॥ १० ॥

व्या.—मङ्गलपाठकं स्तुतिपाठं विधिवदाचारकाण्डोक्तप्रकारेण । शुचिः
'एका लिङ्गे गुदे तिस्रः तपः वामकरे दश । पादयोर्मृत्तिकापट्कं उभये
सप्तमृत्तिका' इति शास्त्राचरणलब्धशुद्धिस्साञ्जित्यर्थः । मङ्गलालम्बनं
श्वेतगोपुच्छादिस्पर्शनरूपम् ॥ १० ॥

मू.—नित्यकर्म समाप्याथ नित्यदान विधाय च ।

त्रैविद्यवृद्धान्नात्वा तु तिष्ठेदेषाञ्च शासने ॥ ११ ॥

व्या.—त्रैविद्यवृद्धान् साङ्गवेदत्रयाध्ययनाध्यापनेन ज्ञानवृद्धान् ।
नत्वा । एषा धनुर्वेदपराणा, शासने धनुर्विद्यादिशिक्षणरूपे । तिष्ठेदम्यसे-
दित्यर्थ ॥ ११ ॥

मू.—तेभ्योऽधिगच्छेद्विनय विनीतात्मा हि नित्यश ।

वनम्याश्चैव राज्यानि विनयात्प्रतिपेदिरे ॥ १२ ॥

व्या.—तेभ्य त्रैविद्यवृद्धेभ्य । विनय नीति, विनयाम्यासप्रयोजन
माह—वनम्याश्चेवेति । वनस्था राज्य हित्वा वने विद्यमाना विदुरापुत्रस्य
ज्ञयादय (१) ॥ १२ ॥

मू.—इन्द्रियाणां जये योगमधितिष्ठेद्विद्वानिदाम् ।

जगज्जितेन्द्रियस्येद वशे भवति नित्यदा ॥ १३ ॥

व्या.—जये तद्विषये योग योगाम्यासमुपाय वा । इन्द्रियजयस्य
प्रयोजनमाह जगदिति ॥ १३ ॥

मू.—अरिपङ्कगर्हितो वेदशास्त्रपरश्शुचि ।

प्रातः काले व्यतीति तु भूपितस्तु सभा व्रजेत् ॥ १४ ॥

व्या.—अरिपङ्कगर्हितो कामक्रोधलोभमोहमद मात्सर्यरूप तेन रहित ।
वेदशास्त्रपरोऽभ्यासतत्पर । अत एव शुचि स्वाध्यायरूपतपसा शुद्ध ।
“तपो हि स्वाध्याय” इति श्रुते ॥ १४ ॥

मू.—उच्चासनस्थो नृपती राज्यतन्त्र विचारयेत् ।

धर्मासने ममारोप्य विप्र मुञ्ज पुरोहितम् ॥ १५ ॥

व्या.—धर्मासने धर्मविचारार्थं क्लृप्तस्वद्वितीयासने ॥ १५ ॥

मू.—जातिमात्रोपजीवी वा काम म्याद्ब्राह्मणद्रुव ।

धर्मप्रवक्ता नृपते न तु शूद्र कथञ्चन ॥ १६ ॥

मू.—ब्राह्मणेतरम्य धर्मनियन्तृत्वे निषेधमाह—जातीति । जाति-
मात्रोपजीवी जातिमात्रेण जीवन् अकृतवेदशास्त्राध्ययनपूर्वकसत्क्रिय ।
अत एव ब्राह्मणद्रुव अधमब्राह्मण । वा शब्दस्समुच्चये । धर्मप्रवक्ता
भवेत् । किंपुनस्सद्ब्राह्मण इति भाव ॥ १६ ॥

मू—यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् ।

तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यत ॥ १७ ॥

व्या—धर्मविवेचनं धर्मविचारः । पश्यत पश्यन्तं राजानमनाहत्यर्थः ।
पङ्के कर्दमे हृदे गौरिव सीदति नश्यति ॥ १७ ॥

मू—मौलाञ्छास्त्रविदश्शूराल्लब्धक्षान् कुलोद्भवान् ।

सचिवान् सप्त चाष्टौ वा कुर्वीत सुपरीक्षकान् ॥ १८ ॥

व्या—मातापितृपितामहान् । शास्त्रविदो नीतिशास्त्रज्ञान् । शस्त्र
विद इति पाठान्तरम् । लब्धक्षान्विचक्षणान् । कुलोद्भवान् कुलीनान् ।
सुपरीक्षकाल्लोकमर्यादापरीक्षातत्परान् । सचिवानापत्तहायार्थकलृप्तमूलबल
नायकान् ॥ १८ ॥

मू—सुमान्त्रिणं प्रकुर्वीत द्वौ वा त्रीन्न्यायवादिनः ।

तेसार्धं चिन्तयेदर्थान् पत्तनेऽर्थपरो नृप ॥ १९ ॥

द्वारपालान् पृष्ठगोपान् समानेतूनधाश्रवान् ।

समाज्ञाप्य विधानेन सावधानमना भवेत् ॥ २० ॥

व्या—न्यायवादिनो राज्यतन्त्रवक्तृन् ॥ १९ ॥ समानेतून् सम्यमर्या
दाव्यवस्थापनाधिकृतान् । आश्रवानाज्ञाचालकान् । “वचने स्थित
आश्रवः” इत्यमरः । विधानेन प्रामुख्येन ॥ २० ॥

मू—दूतं चैव प्रकुर्वीत मर्वशास्त्रविशारदम् ।

इङ्गिताकारचेष्टाज्ञं शुचिं लालटिकं हितम् ॥ २१ ॥

व्या—दूतं सन्देशहरणनायकम् । इङ्गितं पराभिप्रायः । आका-
रोऽभिप्रायमूचकमुखविकासादिः । “आकारस्त्वङ्ग इङ्गितम्” इत्यमरः ।
चेष्टा हस्तभूचरणादिः । ता जानातीति इङ्गिताकारचेष्टाज्ञः । तः ।
लालटिकं प्रभुभारदाशनम् । हितं राजहितद्वारम् ॥ २१ ॥

मू—धर्मशास्त्रानुसारेण सामात्यम्मपुरोहितः ।

व्यवहारान्नुप पश्येद्विद्विद्भिर्वासेणसह ॥ २२ ॥

व्या.—धर्मशास्त्रानुसारेण धर्मनियामकव्यवहारकाण्डरीत्या । सपुरोहितः धर्मधिकारिब्राह्मणसहितः । व्यवहारानन्यविरोधेन स्वसम्बन्धितया कथनरूपान् । तेषामनेकविधत्वं व्यवहारनीतिबहुवचनस्वारस्यात् । नृप इत्यनेन क्षत्रियमात्रस्यायं न धर्मः किन्तु प्रजापालनेऽधिकृतस्याऽन्यस्यापीति दार्शितम् । विद्वद्भिर्वेदशास्त्राभिर्ज्ञैर्ब्राह्मणैस्सहेति तृतीयानिर्देशात्तेषामप्राधान्यम् । सहयुक्तेऽप्रधानमिति स्मरणात् । अतश्चादर्शनेऽन्यथा दर्शने च स दोषो राज्ञ एव न ब्राह्मणानाम् । यथाह मनुः—

मू.—अदण्ड्यान् दण्डयन्नाजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।

अथज्ञो महदाप्नोति नरकञ्चाधिगच्छति ॥ इत्यलम् ॥ २२ ॥

सेनाकर्म समालोक्य भृतिं तेभ्यो विधाय च ।

दीनान्धकृपणानाञ्च वृत्तिं सम्यग्बिचार्य च ॥ २३ ॥

आयव्ययेच विज्ञायायत्यभ्युदयं तदा ।

कृपीबलानां कृत्वा तु योगक्षेमो च जीवनम् ॥ २४ ॥

दुर्भिक्षव्यसनोपेतान्विदित्वा तु परोक्षतः ।

तेभ्यः प्रदाय स्वद्रव्यं यथायोग्यं विवर्य्य तान् ॥ २५ ॥

स्वद्रव्यमाहरेत्तेभ्यस्सुपुष्टेभ्यस्समाहितः ।

अवधेः पत्रिका तेभ्यो लेखयित्वा स्वहस्तत ॥ २६ ॥

व्या.—वृत्तिं जीवनम् ॥ २३ ॥ आयमादायं ॥ व्ययम् व्रयम् ।

आयत्यभ्युदयमुत्तरकाललाभानुकूलकृत्यम् । “उत्तरः काल आयति”

रित्यमरः । कृपीबलानां कृप्या जीवनकर्तृणाम् । योगक्षेमौ । अप्राप्तस्य

प्राप्तिर्योगः । स्थितस्य संरक्षणं क्षेमः । तां कृत्वेत्यर्थः ॥ २४ ॥

परोक्षतस्तद्वचनं विना स्वचारमुखेनेत्यर्थः । तेभ्यो दुर्भिक्षव्यसन-

युक्तेभ्यः । कृपीबलेभ्यः स्वद्रव्यं प्रदाय न्यासविधिना दत्त्वा । तत्रापि

यथायोग्यं दानं निस्वेभ्योऽधिकद्रव्यदानम् । स्वद्रव्यस्य हान्यापत्तेरित्यर्थः

॥ २५ ॥

स्वहस्ततो लेखयित्वा तद्वस्तचिहृतां कृत्वा ॥ २६ ॥

मू.—उन्मोच्य चाधिकारिभ्यो भयात् क्षुद्रान् स्वयं नृपः ।

पारितोषिकवस्त्राणि तेषां दत्त्वा यथाविधि ॥ २७ ॥

वाचा तान् भीषयित्वा तु हृदयार्द्रो महीपतिः ॥

व्यवस्था विदधन्नेभ्यस्सामदानविचक्षण ॥ २८ ॥

व्या.—अधिकारिभ्यो जनपदाधिकृतेभ्य । भीतान् क्षुद्रान् दुर्बलान् ।
पारितोषिकवस्त्राणि तेषा स्वोपरिसन्तोपजननार्थम् ॥ २७ ॥

वाचा बाल्मात्रेण । न तु कार्यनः । हृदयार्द्रं हृदये दयया युत ।
एभ्यो नीवृज्जनेभ्य । व्यवस्थामेनन प्रकारेण “युष्मान् परिपालयामीति
वाक्प्रामाण्यरूपान् सामदानविचक्षण. सामदानप्रचारनिपुणस्सन् विदधन् ।
कर्ता भूयादित्यर्थ ॥ २८ ॥

मू.—चरितानि विचार्यैव चारेभ्यश्चाधिकारिणाम् ।

दुष्टानां शिक्षणं कुर्याद्दण्डनीतिप्रवर्तकः ॥ २९ ॥

व्या.—अधिकारिणा तत्तदुद्योगनियमितानां चरितानि दुष्टादुष्टकृत्यानि ।
दुष्टानामविहितशत्रूणां शिक्षणं । अग्रे दुष्टकृत्यनिरासकशिक्षा दण्ड ।
शिक्षणम् । नीतिप्रवर्तको नीतिशास्त्रचालक ॥ २९ ॥

मू.—यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा ।

प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति ॥ ३० ॥

व्या.—दण्डदेवतास्वरूपमाह यत्रेत्यादिना । नेता राजा साधु
पश्यति सम्यक् दण्डं प्रचारयति चोदित्यर्थ ॥ ३० ॥

मू.—अकालक्रयविक्रेयकर्तृणां स्वार्थकामिनाम् ।

प्रनाम्भ्यो दायकर्तृणां स्वामिकार्यविघातिनाम् ॥ ३१ ॥

प्रजोद्वेजनकर्तृणामुग्रदण्डेन दुस्तत ।

सोद्वेवद्वाङ्मणस्वानां हर्तृणां लोभदोषतः ॥ ३२ ॥

राजाज्ञाप्रतिबन्दीनां राजद्रोहपरात्मनाम् ।

स्वराजचरिताख्यानकर्तृणां शत्रुराजके ॥ ३३ ॥

सेतुभेदकराणाञ्च चोरमोचनकारिणाम् ।

राजस्वे च प्रपात्तानां राजकोशापहारिणाम् ॥ ३४ ॥

स्वाधीनादिकृतानां तु वेतनार्थं प्रगृह्यता ।

स्वयोधभेदकर्तृणामभिचाररतात्मनाम् ॥ ३५ ॥

अपलापप्रसक्तानां स्ववाक्यं राजसन्निधौ ।

राजस्वेऽन्यत्वकर्तृणां तटाकारामत्रातिनाम् ॥ ३६ ॥

शिक्षणार्थं चरा योज्यास्तेभ्यो विज्ञाय तत्प्रत ।

तेषां व्यतिक्रमं पश्चात् शिक्षयेन्नातिमार्गते ॥ ३७ ॥

व्या.—अकाले स्वराज्याननुकूलसमये । क्रयो धान्यादिकं दत्त्वा
द्रव्यग्रहणम् । विक्रयो राजद्रव्यं दत्त्वा धान्यादिभ्यः दत्त्वा धान्यादिग्रहणं ।
तत्कर्तृणां । स्वार्थकामिना अकाले राजधान्यादिभ्यः भव्यं कुर्वतामित्यर्थः ।
दायहर्तृणां गुप्तद्रव्यहारिणाम् ॥ ३१ ॥

दुःखतः अन्तः स्वस्य द्रव्याद्यदानं स्ववशात् ॥ ३२ ॥

राज्ञा द्रोहोऽनिष्टाचिन्तनम् । तत्र परं आसक्तं आत्मा चित्तं येषां ।
स्वराजा स्वस्वामी । तस्य यानि चरितानि किञ्चिदन्यायव्यवहारदर्शनादीनि ।
तेषामाख्यायानं कुर्वन्तीति तादृशा । तेषां । शत्रुराजके तत्समूहे ॥
॥ ३३ ॥

सैत्रुभेदकारणा मर्यादाविच्छेदनकारणा अथवा नद्यादिसैत्रुव्यापादि-
नाम् । राजकोशपूरणार्थं प्रजाभ्यो गृहीतम्वाधीनकरूपकोशस्थद्रव्यहारिणाम्
॥ ३४ ॥

स्वार्थिनाधिकृतानां । कृतं यद्वेतनं तन्मध्येऽर्धवेतनग्राहिणाम् ।
आभिचाररतात्मना । कृत्रिमकृत्याद्युत्पादनाग्निविषप्रयोगादिरूपकृत्यासक्तं
चित्तानाम् ॥ ३५ ॥

राजस्वे ग्रामादावन्यत्वकर्तृणाम् राज्ञ इदं न भवतीति । अपित्वन्य
स्येत्यन्यस्वामिनं प्रदर्शयित्वा गूढं तस्मात् द्रव्यग्राहिणमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

तस्यश्चरेभ्यः ॥ ३७ ॥

मू—अधिकारप्रच्यवैश्वं कारागाराधिवासने ।

निगलालम्बनैश्चैव राष्ट्रनिष्कासनेस्तथा ॥ ३८ ॥

सर्वस्वहरणेश्च नृचक्रत्यप्रचोदने ।

प्रावारैर्णैरुवखेण चतुष्पथनिवशने ॥ ३९ ॥

परिवर्तनाधिकारेश्च कायक्लेशोपपादने ।
 मृद्वहैश्च करावातेर्विरूपकरणेस्तथा ॥ ४० ॥
 एतैरन्यैर्यथाशास्त्र शिक्षयेदधिकारिण ।
 राज्ञा तु शिक्षितान् दृष्ट्वा ये हसेयुश्च तानपि ॥ ४१ ॥

व्या — शिक्षाप्रकारमाह — अधिकारप्रचयवैश्वत्यादिना । अधिकाराण
 प्रचयवै । निष्कासनै । कारागारेषु । “ कारास्याद्वन्धनालय ”
 इत्यमर । अगारशब्द वैलक्षण्यद्योतक ।

अधिवासनेर्विन्यासे । निगडाना पादबन्धनाना । आलम्बनैरसज्जनै
 राऽनिष्कासने स्वदेशार्थिर्वासनै । पुरुषभेदाविवक्षया बहुवचनप्रयोग
 ॥ ३८ ॥

नीचकृत्यप्रचोदनेदौवारिकाद्याज्ञाया प्रेरणै । प्रावारेण कम्बिद्धेनैकेनैव
 वस्त्रेण । सहचतुष्पथे नगरमध्ये वीथ्या निवेशनै । आसाय ।
 “ प्रावारस्म्यात्कटितम् ” इति मेदिनी ॥ ३९ ॥

परिवर्तनाधिकाररधिकारविनिमयेरित्यर्थ । मृदा मृत्तिकाना वाहे
 सालादिबन्धनार्थवहनै ॥ ४० ॥

राज्ञापरिधानुसारेण शिक्षितान्प्राप्तशिक्षान् । राजहेलनार्थं येऽपहसति
 तानपि शिक्षयेदिति पूवेणान्वय । इदं शिक्षण लोके स्वगुरुत्वसम्पादनार्थमिति
 ज्ञेयम् ॥ ४१ ॥

मू — राज्ञाऽपहासनिन्दे च राजदारान् हसति ये ।

नैवृज्जनानमार्गस्थान् ज्ञात्वा सशिक्षयेन्मृप ॥ ४२ ॥

व्या — राज्ञोऽपहासस्तत्प्रभाया स्थित्वा दन्तभ्रूदर्शनपूर्वकोपहास ।
 तन्नन्दाच्च ये कुर्वन्तीति शेष । राजदारान् राजावरोधवधूजनान् ।
 नीवृत्ति देश ये जना — तानमार्गस्थान् दुर्मार्गस्थान् । स्वस्वधर्मस्थापनया
 शिक्षयेदित्यर्थ ॥ ४२ ॥

मू — मृदुर्हि राजा सततं लुपुर्भवति सर्वश ।

तीर्णाच्चोद्धिजते लोकस्तस्माद्भयमाचरत् ॥ ४३ ॥

व्या.—मृदुर्लघुः अल्पतराशिक्षापरः । अलघुभृत्यैरपि परिभूतः तर्हि उग्रदण्डवता भवितव्यमित्याशङ्क्य नेत्याह । तीक्ष्णादिति । उद्धिजते विभेति । तस्मात्कारणात् । उभयं कालविशेषमृदुत्वं तदन्यकाले चोभयं च सेव्यमिति भावः ॥ ४३ ॥

मू.—रजानं प्रथमं विन्देत्ततो भार्या ततो धनम् ।

राजन्यसति लोकेऽस्मिन्कुतो भार्या कुतो धनम् ॥ ४४ ॥

व्या.—राजन्वति प्रदेशे प्रजाभिःस्थेयमित्याह राजानमिति । प्रथमं मुख्यतया विन्देत्सम्पादयेत् । ततो भार्या धनञ्च स्वकीयत्वेन विद्यादित्यर्थः अस्मिन् लोके प्रपञ्चे राजन्यसति असत्पुरुषे सति भार्या च धनञ्च कुतः । “नाराजके जनपदे भार्या वा वर्तते वश” इत्यादि रामायणवचनात् ॥ ४४ ॥

मू.—आयानुकूलं कुर्वीरन् श्रुत्या राजहितैषिणः ।

पश्चान्निवेदयेयुस्तदन्यथा दण्डभागिनः ॥ ४५ ॥

व्या.—राजहितैषिणो श्रुत्या आयानुकूलमापूर्वप्राप्तचनुसारिकर्म स्वयं राजाज्ञां विना स्वतन्त्रं कुर्वीरन् । कर्तुं शास्त्रसन्मताः । पश्चात्कर्म कृत्वा निवेदयेयुः । पञ्चद्वारा स्वयं वापि ज्ञापयेयुरिति भावः । अन्यथा राज्ञोऽनुकूलकृत्याकरणे दण्डभागिनो दण्डार्हाः ॥ ४५ ॥

मू.—ग्रामस्याधिपतिः कार्यो दशग्रामाधिपस्तथा ।

विंशतीशशतेशश्च सहस्रेशो नृपेण तु ॥ ४६ ॥

व्या.—राज्यपालनक्रममाह ग्रामस्येति । नृपेणाधिराजेन स्वेत... ॥ ४६ ॥

मू.—ग्रामीयान् ग्रामदोषांश्च ग्रामिकः परिपालयेत् ।

तानान्वसेत दशाने दशको विंशतीश्वरे ॥ ४७ ॥

विंशतीशश्च तत्सर्वं वृत्तं जानपदे जने ।

ग्रामाणां शतपालाय सर्वं वै विनिवेदयेत् ॥ ४८ ॥

व्या.—ग्रामीयान् ग्रामे भवान् परिपालयेत् । लक्षणया विचारय-
दित्यर्थः ॥ ४७ ॥

जानपदेशविद्यमानकाले ॥ ४८ ॥

मृ. यानि ग्रामिकभोज्यानि ग्रामिकस्तान्युपाद्नुते ।
हिरण्यधान्यभागेन यतो राष्ट्रीयकस्मृतः ॥ ४९ ॥

व्या.—ग्रामीयको ग्रामीययोगक्षेमाधिकृतं । यानि ग्रामिकभोज्यानि
तानि हिरण्यधान्यभागेन हिरण्यांशधान्यांशग्रहणेन तानि हिरण्यधान्यांश-
न्युपाद्नुते । भोक्तुमर्हति । तदेव तस्य जीवनमित्यर्थः । यतो राष्ट्रीयक
कुलक्रमेण तद्रक्षकः ॥ ४९ ॥

मृ. — दशी तेन विभक्तव्यो विशतीशस्तथा स्मृतः ।
ग्रामं ग्रामशनाध्यक्षो भोक्तुमर्हति सत्कृतः ॥ ५० ॥

व्या.—दशी दशग्रामाधिपः तेन दशग्रामीयघनधान्येन विभक्तव्यो
विभागं प्रापणीय । पेषणीय इति यावत् । विशतीशो विशति-
ग्रामाधिपोऽपि तथा । तादृशजीवनवान् । ग्रामशनाध्यक्षस्य जीवनमाह—
ग्राममिति । ग्रामं पर्वशनोत्पादकं । एरुग्रामजन्यपरान्या । सत्कृतो
ग्रामरासिभिरिति शेषः ॥ ५० ॥

मृ. शान्तानगरमर्हन्तु सत्यपतिरुत्तमम् ।
द्विपात्रामनयोग्योऽमी शनादिग्रामनायकः ॥ ५१ ॥

व्या.—अतन्द्रितः आलस्यशून्यः । कश्चिद्विलक्षणस्त्विव । राज-
समीपवर्तीति राष्ट्राधिकारकृत्यम् । अपेक्षेत् ॥ ५२ ॥

मू.—नगरे नगरे च स्यादेकस्सर्वार्थचिन्तकः ।

उच्चस्थानो घोररूपो नक्षत्राणामिव ग्रहः ॥ ५३ ॥

व्या.—सर्वार्थचिन्तकस्सर्वाधिकारी । घोररूपस्सर्वनिग्राहकाकृतिमान् ।
ग्रहश्चन्द्रः ॥ ५३ ॥

मू.—स च तान् सम्परिक्रामेत्सर्वानिव सदा कृती ।

तेषां वृत्तिं हि गणयेत्सम्यग्ग्राह्यैस्वचारकैः ॥ ५४ ॥

व्या.—स प्रधाननगरनीचैर्विद्यमाननगराधिकृत तान् जनपदान् ।
सम्परिक्रामेत्सम्यक् सञ्चरेदित्यर्थ । तेषां तद्देशवासिनां । वृत्ति
मर्यादान् ॥ ५४ ॥

मू.—निघांसव पापकामा परस्वादायिन शठाः ।

तत्तद्रक्षाम्बधिकृतास्तेभ्यो रक्षेद्विमा प्रजा ॥ ५५ ॥

व्या.—अधिकृता अधिकारिण । पूर्वार्धबोधितगुणका. मदान्वा
भवन्तीति प्रसिद्धिः । तस्माद्दक्ष्या इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

मू.—उच्चावचाः कराः न्याया पूर्वराज्ञां युधिष्ठिर ।

यथा यथा न हीयेयुस्तथा कुर्यान्महीपतिः ॥ ५६ ॥

व्या.—कराः बलयः ॥ ५६ ॥

मू.—ब्राह्मणेभ्यो नाददीत शुल्क राजा तथा करम् ।

न ब्राह्मणधनस्वामी कदाचित्स्यान्नराधिप ॥ ५७ ॥

व्या.—शुल्कं घटादिषु नूतनवस्त्रधान्यकैशेयाद्याहरणनिमित्तकद्रव्यम् ।

“पद्मादिदेयं शुल्कोऽस्त्री” त्यमरः ॥ ५७ ॥

मू.—आय त्व विपुलं कुर्याद्द्वयं कुर्यात्पुमूक्ष्मकम् ।

नीवृत्वात्रां तथा भूपो लोकानुग्रहकृत्स्वयम् ॥ ५८ ॥

व्या.—आयमागति । विपुलं महान्तम् । व्ययं स्वहस्ताद्व्ययम् ।

पुमूक्ष्मकं । “पादनेकेन सेनायाः पादावेन स्वजविनम् तद्धनार्धाद्धर्म-
कृत्ये कोशपूर्तिस्सुतीयतः । तुरीयार्धं पृथक् स्थाप्यं शेषार्धन्तु यथेच्छिकम् ।

राजा त्वेवं हि विभजन् चिरमैश्वर्यमश्नुते ।” इति स्मृत्यनुरोधात्कुर्यादित्यर्थः ।
नीवृद्यात्रा देशसञ्चारः । स्वयं लोकानुग्रहकृत् सन् कुर्यादित्यन्वयः ।
प्रतिवर्षसञ्चारेण बहुवृत्तान्तज्ञाने सति तत्तज्जीवनधर्मपालनं भवतीत्यर्थः
॥ ५८ ॥

मू.—बन्धयेच्च तटाकानि सरासि स्वगृहाणे च ।

श्रेणीवृक्षास्तथारामान्गोपयेच्च सुमार्गकृत् ॥ ५९ ॥

व्या.—स्वगृहाणि तत्तन्नगरविद्यमानानि । श्रेणीवृक्षात्राजमार्गेषूपभय-
पार्श्वयोः श्रेण्याकारतया विद्यमानपादपान् । सुमार्गकृत्त्रेन्नोतसमीकरणेन,
जलमार्गबन्धनेन, गुल्मस्थापनपूर्वकं होराद्युपद्रवपरिहारेण च सम्यङ्मार्ग-
कर्त्रा भवितव्यमित्यर्थः ॥ ५९ ॥

मू.—सम्मानञ्चैव कुर्वीत विद्यावृद्धद्विजातिषु ।

अवमत्यादिभिर्दण्डैर्विप्रान्विद्यासु योजयेत् ॥ ६० ॥

व्या.—विद्यया स्वस्वकुलोचितवेदशास्त्राद्यभ्यासेन । या वृद्धाः ।
उत्तमा द्विजातयः । ब्राह्मणाः । तासु संमानं स्वसन्मुखगमनेन पूर्वजी-
वनादाधिकं । वस्त्रभूषणदानादिरूपं । विप्राननधीतवेदशास्त्रादिकान्
॥ ६० ॥

मू.—अलब्धमीहेद्धर्मेण लब्धं यत्नेन पालयेत् ।

पालितं वर्धयेन्नित्यं वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ ६१ ॥

व्या.—अलब्धं शत्रुराज्यस्वर्गादिकं । धर्मेण राज्यपालनतप-
करणरूपेण । वृद्धमैश्वर्यम् । पात्रेषु सत्पात्रेषु । “योऽयमाजनयोः
पात्र” मित्यमर ॥ ६१ ॥

मू.—भोगञ्च दद्याद्विप्रेभ्यो वसूनि विविधानि च ।

अक्षयोऽयं विधी राज्ञां यद्विप्रेषूपपादनम् ॥ ६२ ॥

व्या.—अक्षयो जन्मान्तरोपयोगितया क्षयरहितः ॥ ६२ ॥

मू.—दत्त्वा भूमिनिबन्धं वा कृत्वा लेख्यन्तु कारयेत् ।

आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः ॥ ६३ ॥

व्या.— निबन्धं पौरश्रेणिभिर्वाप्यमानदेवब्राह्मणजीविनं कृत्वा कारयित्वा
चेत्यर्थः । आगामिनो ये भद्रनृपतयः धार्मिका राजानः तेषां परिज्ञाना-
यावबोधनाय । भद्रपदाद्दृष्टैः राजभिः न चाल्यत इति ध्वनितम्
॥ ६३ ॥

मू.—दत्त्वा भूम्यादिकं राजा ताम्रपट्टेऽथवा पटे ।
शासनं कारयेद्धर्मं स्थानवंशादिसंयुतम् ॥ ६४ ॥

व्या.—धर्मं धर्मसूचकम् ॥ ६४ ॥

मू.—स्वदत्ताद् द्विगुणं पुण्यं परदत्तानुपालनम् ।
परदत्तापहारेण स्वदत्तं निष्फलं भवेत् ॥ ६५ ॥

व्या.—स्वदत्तवत्परदत्तपालनं परमो धर्म इत्याह । स्वदत्तादिति ।
परदत्तापहारे धर्महानिरपीत्याह—परदत्तापहारेणेति । उत्कटधर्मं धर्मं
नाशयतीति भावः ॥ ६५ ॥

मू.—पूर्वं राजकृता या तु मर्यादा जनजीविका ।
तां न च व्यंसयेद्वाजा नाशयन्निन्दितो भवेत् ॥ ६६ ॥

व्या.—जनजीविका जनजीवनयोग्या । न च व्यंसयेत् नैव गमयेदि-
त्यर्थः । तदपहारे हानिमाह—निन्दितो भवेदिति । “यावल्लोकेष्वकी-
र्तिस्स्यात्तावन्नरकमश्नुते । यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य तावत्स्वर्गं महीयते ।”
इत्यनुशासनिकभारतवचनात् ॥ ६६ ॥

व्या.—विजयहेतुभूतमन्त्रो राज्ञामत्यावश्यक इत्याह—मन्त्र इति

मू.—मन्त्रो विजयमूलं हि राज्ञां भवति नित्यदा ।
अतस्तु मन्त्रिभिर्मन्त्रं सह राजा विचिन्तयेत् ॥ ६७ ॥

व्या.—नित्यदा निरन्तरं । निरन्तरमन्त्रप्रस्तावे राज्ञां बहुकार्यवत्त्व
निमित्तम् ॥ ६७ ॥

व्या.—गिरिपृष्ठं समागत्य प्रासादं वा रहो गतः ।
अरण्ये निश्शलाके वा मन्त्रयेत्पृथिवीपतिः ॥ ६८ ॥

व्या.—मन्त्रस्थानान्याह—गिरिपृष्ठमित्यादिना । निश्शलाके व्याघ्रा-
दिमयरहिते । “जन्तोर्भातिश्शलाका स्या”दिति मेदिनी ॥ ६८ ॥

मू.—निस्तम्भे निर्गवाक्षे च निर्भिस्त्यन्तरसंश्रये ।

प्रासादाग्रेऽप्यरण्ये ह मन्त्रयेत् सावधानतः ॥ ६९ ॥

व्या.—निर्भिस्त्यन्तरसंश्रये अंतस्तिर्यग्भिस्तिराहिते । सावधानतोऽप्रमादात् ।
मंत्रस्थानस्य मन्त्रव्यनिरिक्तप्राकृतजनराहित्यादिरूपगुणासत्त्वे बुद्धिस्थैर्य-
दावृत्त्वं न संघटन इति तत्तद्विशेषणयोगः । ६९ ॥

व्या.—मंत्रगुप्ते. प्रयोजनमाह—यस्थेत्यादि ।

मू.—यस्य मंत्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जनाः ।

स चिरं पृथिवीं भुङ्क्ते कोशहीनोऽपि पार्थिव ॥ ७० ॥

व्या.—पृथग्जनाः प्राकृताः । “प्राकृतश्च पृथग्जना” इत्यमरः । कोशही-
नोऽपीत्यनेन मंत्रम्य कोशादिसंपादकहेतुत्वमपि दर्शितम् ॥ ७० ॥

मू.—जडन्यमूकबधिरन् काणशौण्डाघमानपि ।

स्त्रीम्लेच्छव्याधितव्यंगान् मंत्रकाले विवर्जयेत् ॥ ७१ ॥

व्या.—जडा अज्ञाः । अथा जात्यंधाः । मूका निर्वाचः ।
बधिराः श्रोत्रेन्द्रियसामर्थ्यहीनाः । काणा एकनेत्रहीना । शौण्डा मत्ताः ।
अधमाः संकरजातियाः । म्लेच्छा अपप्रयोगकर्तारः । तुरुष्कादय
इत्यन्ये । व्याधिताः श्वासत्वासादिदीर्घरोगिणः । व्यंग्याः पैगण्डानि ।
“विकलांगन्तु पीगण्ड” इत्यमरः । एतेषां प्रविभेत्तारमिति । मन्त्रगो-
पानविषये चण्डिवाचः ।

“मन्त्रो योव इवाधीरः सर्वांगमसंवृत्तरपि ।

चिरं न सहते स्यातुं परेभ्यो भेदशंकर्ये” ति ।

व्या.—मन्त्रोपयुक्तप्रमेयानाह उपायान्मित्यादिना

मू.—उपायांश्चतुरो युज्यान्पटुणानुदयाश्च त्रीन् ।

निश्र. शक्तीश्च मिद्धीश्च मन्त्रयेन्मन्त्रिभिः सह ॥ ७२ ॥

व्या.—उपायान्निभन्ते—मामेत्यादिना ।

मू.—माम दानं च भेदश्च दण्डश्चेति पतुर्निश्रः ।

उपायममर्षकृत्येषु प्रयोज्यो बुद्धिनीमिति ॥ ७३ ॥

व्या.—प्रपमोःदितं माम विभन्ते—मामेति ।

मू.—साम पञ्चविधं ज्ञेयं परानुसरणं तथा ।

परस्पोषकारश्च तदीयगुणकीर्तनम् ॥ ७४ ॥

बन्धुत्वज्ञापनं स्वात्मसमर्पणमितीव च ।

एवं पञ्चविधं ज्ञात्वा समाप्तव्याप्ततस्सुखी ॥ ७५ ॥

व्या.—स्वात्मसमर्पणं भवदीयोऽहमिति वाचात्मसमर्पणम् । समाप्तव्या-
प्ततस्सामान्यतो विदेषतश्चेत्यर्थः । सुखी राज्यसुखवान् भवतीत्यर्थः ।
॥ ७५ ॥

व्या.—द्वितीयमुपायं विभजते—

मू.—दानं पञ्चविधं प्राहु स्वधनस्य समर्पणम् ।

अन्यद्रव्यग्रहामोदोऽपूर्ववस्तुप्रदानकं ॥ ७६ ॥

व्या.—अन्यद्रव्यस्य ग्रहे ग्रहणतन्त्र आमोद अनुमोदनम् ।
अपूर्ववस्तुप्रदानमिभि भेद ॥ ७६ ॥

मू.—परद्रव्यप्रेरणञ्च ऋणमोचनमेव च ।

स्वदैर्बल्ये प्रयोगोऽस्य शत्रुपक्षे स्वयं विधि ॥ ७७ ॥

व्या.—परद्रव्यप्रेरणं शत्रुद्रव्यग्रहणविषये प्रोत्साहनमित्यर्थं । दान-
प्रयोगकालमाह—स्वदैर्बल्य इति । दानं कुत इत्यत्राह—शत्रुपक्षे ।
रिपोरधने ? इत्यर्थः ॥ ७७ ॥

व्या—तृतीयमुपायं विभजते—भेद इति ।

मू.—भेदस्त्रिधान्यतरस्नेहसंपादनं पुरा ।

परस्परं मित्रभेदस्तथा सन्तर्जनं परम् ॥ ७८ ॥

व्या.—एकेन स्नेहसम्पादनं पुरा प्राथमिक इत्यर्थं । परस्परं मित्रभेद
अन्योन्यमित्रत्वच्छावनमुपनापेन । परं तृतीयमित्यर्थः ॥ ७८ ॥

व्या.—चतुर्थमुपायं विभजते—दण्ड इति ।

मू.—दण्डस्त्रिधार्थहरणं परिक्लेशस्तथैव च ।

देहसांशीक्षणं चेति दण्डभेदा प्रकीर्तिता ॥ ७९ ॥

व्या.—परिक्लेशस्तुदनम् ॥ ७९ ॥

व्या — सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाख्यपङ्कणेपु सन्धेर्द्वैविध्यमाह
—तदात्वेति ।

मू.—तदात्वायतिसयुक्त सन्धिज्ञेयो द्विलक्षण ।

राज्ञा कृतश्च कार्यार्थमकाले काल एव वा ॥ ८० ॥

व्या.—तदात्वसन्धि । उत्तरकालसयुक्तसन्धिश्चेतिद्विलक्षण द्विप्रकार ।
कार्यार्थं जयार्थं ॥ ८० ॥

मू.—अमित्रे चैव विकृते द्विविधा विग्रह स्मृत ।

एकाकी वाच्यैककारिकार्ये प्राप्ते यहच्छ्रया ॥ ८१ ॥

सभूय च । मित्रेण द्विविध यानमच्यते ।

व्या.—अमित्रे विकृते शत्रौ विकार प्राप्ते सति तदा अकाले
वर्षादिकाले शरत्काले वा विग्रह कार्यः । तथा चाकालविग्रह
कालविग्रहश्चेति द्विप्रकार विग्रह । विरोध इति न दण्डेन पौनरुक्त्यम् ।
यानस्य द्वैविध्यमाह—एकाकीति एकाकी वाचक मुद्दिश्यैककारि तदन्यस्वा-
भिलषितविधायक इदमेव सन्धाययानम् १ ।

मू.—क्षीणस्य चैव क्रमशो देवात्पूर्वकृतेन वा ॥ ८२ ॥

मित्रस्य चानुरोधेन द्विविध कृतमासनम्

बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिकार्यस्य सिद्धये ॥ ८३ ॥

व्या.—मित्रानुरोधेनासनश्चेति द्विविधम् । कार्यस्य सिद्धये कालसह-
कृतनयाय ॥ ८२, ८३ ॥

मू.—द्विविध कीर्त्यते द्वेष तद्गुणागुणवेदिभिः ।

यदावगतन्यूनत्वमाधिक्य ध्रुवमात्मन ॥ ८४ ॥

व्या.—द्वेषे द्वैधीभाव । शत्रुन्यूनत्ववृत्त आत्माधिक्यकृतश्चेति
द्विप्रकार द्वैधीभाव ॥ ८४ ॥

मू.—अर्थसम्पीडनार्थं च पीड्यमानस्य शत्रुभिः ।

साधुभिर्यपदेशार्थो द्विविधस्तु समाश्रय ॥ ८५ ॥

व्या — अर्थसम्पीडनार्थं शत्रुपीडनन्यव्यपदेशार्थं । व्यवहारार्थो-
ऽर्थसम्पीडनार्थं । साधुभिर्यपदेशार्थश्चेति समाश्रयो द्विविध ॥ ८५ ॥

मू.—शयस्स्थानश्च वृद्धिश्चेत्युदयास्त्रिविधस्तमृत ।

प्रभुमन्त्रोत्साहभेदाच्छक्तिस्तु त्रिविधा मता ॥ ८६ ॥

तत्साध्यसिद्धयस्तिष्ठ तेषु भेदा बहुम्भूताः ।

एतद्धि नीतिसर्वस्व भूष किं विस्तरेण ते ॥ ८७ ॥

एव सर्वमिदं राजा सह समन्वय मन्त्रिभि ।

मध्याह्नेऽर्थागम कृत्वा भोक्तुमन्त पुर व्रजेत् ॥ ८८ ॥

व्या.—एव पूर्वोक्तसामादिकमिदं मन्त्रिभिस्सह सम्मन्वय अर्थागमश्च कृत्वा मध्याह्ने सति भोक्तुमन्त पुर व्रजेदित्यन्वय ॥ ८८ ॥

मू.—सुपरीक्षितमन्नाज्ये अद्यान्मन्त्रैर्विपापहै ।

भुक्त्वा स विहरैश्चैव स्त्रीभिरन्त पुरे सह ॥ ८९ ॥

व्या.—विपापहैर्मन्त्रैस्सुपरीक्षित निर्दोषीकृत । अन्नाज्ये अन्नञ्चाज्य-
श्चेति अन्नसहितमाज्यमित्यर्थ । केवलम्माहारो वा । अद्यात् भक्षयेत् ।
सविहारेत् आलापादिना सन्तोषयेत्तु सभोगादिनेत्यर्थ । दिवास्वापमैषुनयो
धर्मशास्त्रविरोधादिति भाव ॥ ८९ ॥

मू.—धर्मशास्त्रपुराणानि ह्यपराहं समम्यसेत् ।

सध्याञ्चोपास्य विधिवदाशि हुत्वा समाहितः ॥ ९० ॥

भुक्त्वा भागवत शास्त्र पठित्वा ध्यानसयुत ।

संविशेच्च यथाकालमुत्तिष्ठेद्विगतक्लम ॥ ९१ ॥

व्या.—सध्यामुपास्य सध्याकाले जाते सतीति शेष । भुक्त्वा
“कालयोर्भोजन”मित्यापस्तम्बवचनरीत्या रात्रौ भुक्त्वा भगवत्प्रतिपादक
शास्त्र पठित्वा । अनन्तर भगवद्भ्यानसयुनरसन् संविशेत् । स्वपेत्
विहरेद्वा । यथाकालमपरात्रौ विगतक्लमो गतपरिश्रम ॥ ९०, ९१ ॥
एष वृत्तस्थेत्यादिना नीत्यम्यासप्रयोजन वक्ति ।

मू.—एववृत्तस्य वृत्तेर्नीतिमार्गानुसारिण ।

धर्मार्थकाममोक्षश्च सिद्धयेद्युनक्ति सशय ॥ ९२ ॥

पृथुमेव प्रशास्यैवं ब्रह्मा लोकगुरुःस्वयम् ।
तत्रैवान्तर्दधे देवो दैवतेस्सहितस्तथा ॥ ९३ ॥

व्या.—अन्तर्दधे अदर्शनं गत ॥ ९२, ९३ ॥

मू.—वैन्योऽपि तत्तथा चक्रे ब्रह्मप्रोक्तं पुरातनम् ।
भुक्त्वा ससागरामूर्वी अन्ते ब्रह्म जागम ह ॥ ९४ ॥

व्या.—ब्रह्म आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादिति श्रुत्या शाश्वतमानन्दं प्राप ॥ ९४ ॥

प्रहृत्प्रश्नसमाधानं निगमयति—पारीक्षितेति ।

मू.—पारीक्षित त्वमप्येवं कृत्वा सौर्यं भविष्यसि ।
ख्यातिश्च लोके संस्थाप्य परा गतिमवाप्स्यसि ॥ ९५ ॥

व्या.—हे पारीक्षित परीक्षितपुत्र जनमेजय । ख्यातिं कीर्तिं ।
“ख्यातिं कीर्तिं प्रसिद्धौ चे”ति मेदिनी ॥ ९५ ॥

मू.—यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य लोकेषु विचरिष्यति ।
तावद्धर्षसहस्राणि ब्रह्मलोकं महीयते ॥ ९६ ॥

व्या.—इह कीर्तिमत उत्तमलोकप्राप्तिरित्यत्र धर्मशास्त्रवचनमुदाहरति-
यावदिति । महीयते स्थित्वा प्रकाशते ॥ ९६ ॥

मू.—पठेच्च य इदं काव्यं शृणुयाद्वा समाहित ।
ब्राह्मण. क्षत्रियो राजा विशेषेण नराधिप ॥ ९७ ॥
वैश्यो वा शूद्रजानीय स्त्रियो राजपरिमहा ।
तं कीर्तिमन्तो भूत्वेह परत्र गतिमाप्नुयु ॥ ९८ ॥

व्या.—अस्य काव्यस्य पठनश्रवणादीं शिष्टप्रवृत्तये फलं दर्शयति ।
पठेदित्यादिना । विशेषेण राजा पठेत् । तस्यैव नीतिप्रवर्तकत्वादिति
मातः । हे नराधिप ॥ ९७ ॥

ग्रियो राजपरिमहा राजमार्याः । अन्यग्रीणा नीती प्रयोजनाभावात् ।
राजपरिमहा इति श्रावणशेषम् इत्यन्ये । परगतिमन्ते कीर्तिमत्त्वं निमित्तम् ।
॥ ९८ ॥

मू.—नीतिशास्त्रमिदं प्रोक्तं मया ते जनमेजय ।

संक्षेपेण गमिष्यामि यत्र व्यासो गुरुर्मम ॥ ९९ ॥

व्या.—स्वगमने राजानुमतिं पृच्छति—नीतिशास्त्रमित्यादिना ॥ ९९ ॥

मू.—वैशम्पायन इत्युक्त्वा तत्रैव स जगाम ह ।

पारीक्षितोऽपि मुमुक्षुः सुनीत्या पालयन् प्रजाः ॥ १०० ॥

॥ इति वैशम्पायननीतिप्रकाशिकायां

राजव्यापारकथनं नामाष्टमः सर्गः ॥

॥ नीतिप्रकाशिका समाप्ता ॥

व्या.—तमेव व्यासमुद्दिश्यैव वैशम्पायनः पारीक्षितोऽपि जनमेजयोऽपि ।
सुनीत्या प्रजाः पालयन् मुमुक्षुः सन्तोषेण स्थितवानित्यन्वयः ॥ १०० ॥

॥ इति श्रीसीतारामकृतायां नीतिप्रकाशिकातत्त्वविवृतावष्टमस्सर्गः ॥

॥ नीतिप्रकाशिकातत्त्वविवृतिः समाप्ता ॥

श्री

श्लोकानुक्रमणिका

	सर्गः	श्लोकः		सर्गः	श्लोकः
अ			अन्येषु वा साहसेषु	VI	101
अकालक्रयविक्रय	VIII	31	अपंकाः शङ्करहिताः	VI	69
अक्रेदाराकृतश्वभ्राः	VI	70	अपलापप्रसक्तानां	VIII	36
अक्षौहिणीनां पतयः	VI	74	अपि मण्डलसंवीतं	V	5
अक्षौहिणीपतिवधे	VI	90	अभिद्रवणमाप्लावं	V	43
अक्षौहिण्या पतिं हत्वा	VI	93	अभिपेणनमन्विच्छन्	VI	16
अक्षौहिण्यामेकविंश	VII	27	अमुक्त प्रथमं वज्रं	V	1
अगृहविभवा यस्य	VIII	8	अमुक्ता विंशतिरिमे	II	21
अग्रे नागान् रथान् पाश्चात्	VI	12	अयं तृतीयपादः स्यात्	II	39
अङ्गुलिद्वयविस्तीर्णा	V	16	अरिपङ्कगिरहितः	VIII	14
अथ मां शरणं प्राप्ता	II	46	अर्थसंपीडनार्थं च	VIII	85
अथ लब्धवरा मत्तः	II	48	अर्थचन्द्रः कटद्वारः	VI	7
अथ व्यूहान् प्रवक्ष्यामि	VI	1	अलब्धमीहेद्धर्मेण	VIII	61
अथ सैन्यं प्रवक्ष्यामि	VII	1	अविचाल्यं च सूक्ष्मं च	IV	15
अथ सात्मानमन्वीक्ष्य	I	50	अवृक्षस्थूलपापाणा	VI	68
अथाददां धनुर्वेदम्	II	47	अष्टादशसहस्राणि	VII	28
अधर्मवृद्धया चैतानि	V	55	अष्टाभिलोकपालानां	VIII	3
अधिकारप्रच्यवैश्व	VIII	38	असंमतःपङ्क्तिःस्यात्	VI	8
अधिपाः प्रतिसेनायाः	VI	82	असिः पूर्वं मया सृष्टः	I	42
अनाद्यतैव	I	15	असिचर्मचरांश्चैव	VI	27
अनीकिनी चमूश्चैव	VI	91	असिधेनु समाख्याता	V	15
अनीकिनीपहा यावत्	VI	94	असेरष्टौ हि नामानि	III	36
अनीकिन्यां द्वे सहस्रे	VII	23	असेश्च पूजाकर्तव्या	III	38
अनीकिन्याश्च कार्या वै	VI	76	अहमेवऋषिश्चास्य	II	8
अनुयानापसरणे	VI	65			
अनेकबलिगताकार	II	4	आ		
			आकर्णं तु समाकृष्य	IV	13
			आकर्षश्च विकर्षश्च	V	26

सर्गः श्लोकः

सर्गः श्लोकः

आघातं च प्रतीघातं	..	V	47
आजानेयांश्च जवनान्	..	VI	28
आत्मानं परमं मन्ये	..	I	39
आदानं चैव संघानं	..	II	15
आदौ प्रणवमुच्चार्य	..	II	6
आयं तु विपुलं कुर्यात्	..	VIII	58
आयव्ययं च विज्ञाय	..	VIII	24
आयानुकूलं कुर्वीरन्	..	VIII	45
आयुधव्यसनं प्राप्तं	..	VII	48
आयुधापेक्षिणं श्रुत्वा	..	II	49
आयुधेभ्यो वरः खड्गः	..	III	8
आरा उपनहञ्चेहा	..	VI	53
आविद्धं च प्रविद्धं च	..	V	34
आश्रयांश्च महर्षीणां	..	VI	37
आश्विनं वप्रसहितं	..	VI	29
आसन् हिरण्मया दर्माः	..	I	31
आस्तरो ग्रन्थिपादः स्यात्	..	V	20
आह्वेषु मिथः शूराः	..	VII	44

इ

इन्द्रितं ते मया ज्ञातं	..	I	20
इतश्चानुदिनं धर्मः	..	I	11
इति तद्वचनं ध्रुत्वा	..	I	19
इति शृष्ट्वा पृथुना	..	IV	3
इत्थं विधाभिन्नु मटान्	..	VI	111
इत्युक्तवन्त राजानं	..	I	7
इत्युक्तानन्ददुग्धाब्धौ	..	I	40
इत्येतत् कथितं वत्स	..	II	62
इत्येतत् कथितं वत्स	..	V	59
इत्येवमनुनाम्येनं	..	I	56

इन्द्रियाणां जये योगं	..	VIII	13
इमां च पृथिवीं सर्वा	..	I	35
इपुर्नीलवृद्धद्वेहः	..	IV	28

ई

ईली हस्तद्रयोत्सेधा	..	V	7
---------------------	----	---	---

उ

उच्चावचाः कराः न्यायाः	..	VIII	56
उच्चासनस्यो नृपतिः	..	VIII	15
उत्थानं विनिवृत्तिश्च	..	IV	39
उत्थायापररात्रेषु	..	VIII	9
उदरंभरिता स्वार्थः	..	I	16
उदीनमवदीनं च	..	V	25
उन्नामनं प्रपातश्च	..	IV	37
उन्मोच्य चाधिकारिभ्यः	..	VIII	27
उपजप्यानुपजपेत्	..	VII	58
उपन्यस्तमपन्यस्तं	..	V	44
उपलोत्क्षेपकं चाप	..	IV	22
उपविष्टे मुनौ तमिन्	..	I	8
उपसहारहितं	..	II	13
उपायांश्चतुरो युञ्ज्यात्	..	VIII	72
उर्ध्वां तौ नृपतिः कुर्यात्	..	VI	56
उरः कर्शो च पक्षौ च	..	VI	11

ऊ

ऊर्जस्वलांश्च जंघालान्	..	IV	24
ऊर्जस्वलान् सांयुगीनान्	..	VI	17

ए

एकविंशच्च फंकाल्य	..	II	56
एकमेव दहत्यग्निः	..	VIII	6
एकविंशतिलक्षाणि	..	VII	25

	सर्गः	श्लोकः		सर्गः	श्लोकः
एकविंशत्सहस्राणि	..	VII 24	कृत्वा ज्येष्ठानुसारेण	..	VI 80
एकस्यै रथिकायाथ	..	VII 36	कृत्वा सुशिल्पिनः प्राज्ञान्	..	V 43
एकस्यैकस्य चाश्वस्य	..	VIII 8	कोटिसूर्यप्रतीकाशं	..	V 3
एकस्यैकस्य नागस्य	..	VII 7	कोशागारायुधागार	..	VI 67
एकाशीतिसहस्रास्तु	..	VII 16	कोष्ठागारायुधागार	..	VI 62
एको रथो गजश्चैकः	..	II 5	क्रमादर्धांशहासेन	..	VI 92
एको रथो दश गजाः	..	VII 9	कौञ्चालं हयशीर्षं च	..	II 24
एतन्मन्त्रं प्रवक्ष्यामि	..	VII 5	क्षयस्थानं च वृद्धिश्च	..	VIII 86
एतान्शौहिणीसंस्थान्	..	VII 31	ख		
एतानि बलिगतान्याहुः	..	IV 20	खड्गः कदा हि जनितः	..	III 2
एतानि विकृति यान्ति	..	V 51	ग		
एते चान्ये च बहवः	..	III 10	गजं च गजसार्दिं च	..	VI 97
एते सेनाविशोपा वै	..	VII 4	गजयन्तुस्सारथेश्च	..	VII 40
एतैरन्यैर्यथाशास्त्रं	..	VIII 41	गजांश्चाग्ने प्रेषयेच्च	..	VI 14
एवंवृत्तस्य नृपतेः	..	VIII 92	गजानां सप्तलक्षाणि	..	VII 21
एवं सर्वमिदं राजा	..	VIII 88	गणारुख्ये शतान्नानां	..	VII 13
क			गतप्रत्यागाताक्षेपाः	..	III 27
कङ्कलाखं मौसलाखं	..	II 35	गतवाहनयोधानां	..	VI 45
कथं तेषामियं नीतिः	..	I 18	गदामुद्गरसीरा च	..	II 20
कथान्तरमथासाद्य	..	I 9	गदाबल्लिगतवत्येषा	..	V 49
कथेयं कथिता तुभ्यम्	..	III 39	गदा शैक्यायसमयी	..	V 29
कर्मान्तिकान् यष्टिधरान्	..	VI 34	गव्यूतिमात्रे यो व्यूहः	..	VI 87
कांसकायो लोहशीर्षः	..	V 28	गिरिपृष्ठं समारुह्य	..	VIII 68
कान्दिशीके स्वसैन्ये तु	..	VI 86	गुप्तकर्म समादिश्य	..	VI 41
कालरात्रिनीकाशं तत्	..	V 4	गुल्मांश्च स्यापयेदाप्तान्	..	VII 56
काव्यस्तु तत्समालोड्य	..	I 25	गुल्मे नव रथाः प्रोक्ताः	..	VII 12
कुन्तस्त्वयोरमयाङ्गः स्यात्	..	V 22	गोधोपासङ्गकवच	..	IV 25
कृत्युद्धसहायानि	..	V 53	गोमुखं ब्रह्महत्यापि	..	II 54
कृत्तिकास्तस्य नक्षत्रं	..	III 35			

सर्गः श्लोकः

सर्गः श्लोकः

गोमूत्रिका हंसिका च	..	VI	6
गोशीर्षं गोशिरः प्रस्थं	..	V	2
ग्रन्थनं आमरणं चैव	..	IV	48
ग्रहणं ध्यापनं चैव	..	IV	41
ग्रामस्याधिपतिः कार्यः	..	VIII	46
ग्रामीयान् ग्रामदोषांश्च	..	VIII	47

च

चक्रं तु कुण्डलाकारं	..	IV	47
चक्राणि लोकपट्टांश्च	..	VI	49
चचार विविधान् मार्गान्	..	III	23
चतस्रो गतयस्तस्य	..	IV	44
चतुश्चत्वारिंशदेते	..	II	37
चतुष्पाच्च धनुर्वेदः	..	I	38
Do.	..	II	1
चम्यां सप्तशतं चैक	..	VII	20
चारेभ्यश्चाधिकारीणां	..	VIII	29
चालनं धूननं चैव	..	V	6

ज

जडान्धमूकवधिरान्	..	VIII	71
जपयां च कृशाश्वाद्यत्	..	IV	10
जया लब्धवरा मत्तः	..	I	45
जातिभास्त्रोपजीवी वा	..	VIII	16
जिगीषवोऽरीन् राजानः	..	III	40
जिघांसवः पापकामाः	..	VIII	55
जृम्भकावरणाश्चैव	..	II	34
जैनध्वजपताकं च	..	VI	25
ज्याधनुर्वर्मशास्त्राणि	..	VI	47

त

ततस्तु भगवान् रुद्रः	..	III	29
ततस्त्वृषभकैतोः स	..	III	21
तत्तत्कार्यानुसारेण	..	VI	13
Do.	..	VII	43
तत्त्वाद्यं मतमालंब्य	..	II	16
तत्त्वावान्तरभेदांश्च	..	IV	7
तत्साध्यसिद्धयस्तिष्ठः	..	VIII	87
तथा पुष्यरथांश्चैव	..	VI	21
तथा मूमिप्रदेशज्ञान्	..	VI	35
तथा व्यसनिनं शत्रुं	..	I	52
तदा त्वायतिसंयुक्तः	..	VIII	80
तदा प्रभृति लोका वै	..	II	55
तदा हिमवतः शृङ्गे	..	III	11
तमायान्तमृषिं श्रुत्वा	..	I	4
तमुद्धृत्य महादेवः	..	III	22
तल्लक्षणोद्दिग्धमात्रं	..	I	28
तस्मिन्नुत्पतमाने च	..	III	16
तस्य देवस्य यद्रूपं	..	IV	4
तस्य प्रसादे पद्मा श्रीः	..	VIII	7
तादृशानेव स्त्रीयांस्तु	..	VII	59
तानन्यानगुणान्	..	I	36
तिरदचीनगतान्येव	..	V	42
तिर्यग्धूर्ध्वप्रचरणे	..	III	28
तीक्ष्णत्वभावादूर्वाच्च	..	II	58
तुरङ्गाणां सहस्राणि	..	VII	18
ते तस्य वचनं श्रुत्वा	..	II	53
तेन संलंभिता व्रापः	..	I	33
तेभ्योऽतिगच्छेद्विनयं	..	VIII	12
तेषां प्राणान्तिको दण्डः	..	VII	63

	सर्ग	श्लोक		सर्ग	श्लोक
तेषा यद्भामकृत्य स्यात्	VIII	52	दूत चेव प्रकुर्वीत	VIII	21
तोमर काष्ठकाय स्यात्	IV	38	दूप्याणि च नरेन्द्राणा	VI	40
तोमर ग्रामणं चैव	IV	35	दृढनाभोऽलक्ष्यलक्ष्य	II	30
तयश्च चत्वारिंशच्च	VII	17	दृढमघाङ्गसंयुक्ता	I	55
त्रिचत्वारिंशच्च रक्ष	VII	19	देवोपयोगिन देह	II	52
त्रिग्रामण निसर्गश्च	IV	31	देवं हृदा दृढ ध्यात्वा	VIII	10
त्वमप्येतमसि मत्	III	34	द्रुघणस्त्वायसाङ्ग स्यात्	IV	36
त्सरणा गुरुणा नद्ध	V	19	द्वात्रिंशत्करणानि स्यु	III	24
त्सरपाद सशिखर	V	10	द्वात्रिंशत्करणानि स्यु	VI	58
			द्वात्रिंशदायुधानीति	IV	2
			द्वात्रिंशद्द्वर्णकमनु	II	9
द			द्वारपालान् पृष्ठगोपान्	VIII	20
दध्नांरालवदन	IV	9	द्वितीयसेनययित्व	VI	62
दण्डचक्र धर्मचक्र	II	22	द्विविध कीर्त्यते द्वैध	VIII	84
दण्डभोगोऽसहताश्च	VI	3	द्वे कोटी चेव रक्षाणा	VII	29
दण्डव्यूहेन सेना तु	VII	53	द्वे चार्वुदे च कोटिश्च	VII	30
दण्डलिपार्थहरणं	VIII	79			
दत्ता भूमिनिबन्धवा	VIII	63			
दत्ता भूम्यादिक राजा	VIII	64			
दद्यात् प्रहृष्टो नियुत	VI	89			
दधीचिपृष्ठास्थिजन्य	V	2			
दधीचिरपि तान् हत्वा	II	15	धनुराद्यायुधव्यक्तौ	I	43
दन्तकण्टकनामा तु	IV	49	धनुरिपुर्भिण्डिवाल	II	17
दन्तकायो दृढाङ्गश्च	IV	43	धनुर्वेदविद त्वा तु	II	61
दशी तेन विभक्तव्य	IV	43	धनुर्वेदविधानेन	IV	11
दान पञ्चविध प्राहु	VIII	50	धनुर्वेदविशेषज्ञा	II	43
दाम्पत्येऽभिरुचिर्हेतु	VIII	76	धनुर्वेदस्य माहात्म्यात्	II	60
दिवसे दिवसे सज्ञा	I	13	धनुर्वेदस्योपदेश	II	63
दिवसे दिवसे सेना	VI	77	धनुस्वरूपमाख्यास्ये	IV	6
दिग्वा ते बुद्धिरूपज्ञा	VI	83	धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि	I	6
दुभिक्षत्र्यसनोपेतान्	I	41	धर्मनाभो महानाम	II	31
	VIII	25	धर्मशास्त्रपुराणानि	VIII	90

	सर्ग	श्लोक		सर्ग	श्लोक
धर्मशास्त्रानुवादेन	VIII	22	पदातये सुवर्णाना	VIII	39
धर्मसेतुमतिक्रातान्	III	32	पदातीना सहस्रस्य	VII	38
धृत्वा यात्रामारभस्व	I	53	परपरा तु का तस्य	III	3
			परद्रव्ये प्रेरण च	VIII	77
			परराष्ट्राजितं द्रव्य	VI	103
न			परशु सूक्ष्मयाष्टि स्यात्	V	9
न कूटेरायुधैर्हन्यात्	VII	45	परवृत्त सन्निवृत्त	V	33
नगरे नगरे च स्यात्	VIII	53	परीधो वर्तुलाकार	V	45
न प्रमुक्त न प्रणत	VII	47	परिमोक्ष प्रहाराणा	V	32
नभोऽग्निज्वालयोद्भास्य	III	13	परिवर्तनाधिकारैश्च	VIII	40
न मुखे त्रिणिन हन्यात्	VII	49	परीक्षित स्वमप्येव	VIII	95
नलिका ऋजुदेहा स्यात्	IV	40	परीक्षितमहाबुद्धि	II	64
न हन्याद्दृक्षमारूढ	VII	46	पलायित सायुध तु	VI	95
नागा दश रथस्यास्य	VII	6	पलायित स्वभृतिक	VI	96
नागास्य गारुडास्य च	II	27	पल्याणानि स्वलीनानि	VI	46
नामापि तस्य राजेति	I	30	पादावकर्षसन्धाने	III	26
नित्यकर्म समाप्याथ	VIII	11	पाद्यमर्घ्यं तथा गा च	I	5
निस्त्रभे निर्गवाक्षे च	VIII	69	पापा ह्येते कथ धर्म	V	38
नीतिशास्त्रमिदं प्रोक्तं	VIII	99	पाशास्तुसूक्ष्मावयव	IV	45
नीलोत्पलसर्पणं तत्	III	14	पित्र्यस्सौमनसश्चैव	II	33
नीललोहितवर्णं तत्	V	12	पिनाकम्तु त्रिदीर्घं	V	2
			पुरोगानुचराश्चैव	VI	22
प			पूरण स्वारण चैव	IV	19
पञ्चविंशत्सहस्राणि	I	23	पूर्वराजकृत्वा या तु	VIII	66
पट्टिश्च पुप्रमाणं स्यात्	V	39	पूर्वं वक्ष्यामि मुक्ताना	IV	5
पठेद्य य इदं काव्य	VIII	97	पृष्ठचान् वृषानधतरीन्	VI	50
पतद्द्राक्ष गन्धतैल	VI	54	पृथुग्रीव सूक्ष्मशिर	IV	15
पत्ति सेनामुख गुन्म	VII	3	पृथुमेव प्रशास्येन	VIII	93
पत्ते सेनामुखम्यापि	VI	75	पृथुर्वैन्य प्रना रक्षन्	I	29
पत्त्यंभ्रिगुणं सर्वं	VII	10			
पत्त्याचक्रपतीनर्णं	VI	80			
पत्त्याचक्रे ध्वजपता	VII	32			

	सर्गः	श्लोकः
पेनुल्लका दिवो घोरा	.. III	17
प्रजोद्वैजनकर्तृणां	.. VIII	32
प्रतिग्रहे वासयेच्च	.. VI	23
प्रतिप्रयाणं मृत्यानां	.. VI	100
प्रत्यग्रं कर्मणि कृते	.. VI	88
प्रत्यालीढकमालीढं	.. IV	24
प्रदक्षिणं च शैथ्यं च	.. IV	26
प्रदरो दृढकः सत्यः	.. VI	4
प्रदेयानि तु योधानां	.. VI	44
प्रमूतजलकाष्ठानि	.. VI	42
प्रयाणपूर्वयायित्वं	.. VI	59
प्रयोगक्रीटीरयुतः	.. II	3
प्रविभागो न राष्ट्राणां	.. I	32
प्रसारणं वेष्टनं च	.. IV	46
प्रस्तापनप्रशमने	.. II	25
प्राचेतसमनुश्चापि	.. I	24
प्रासस्तु सप्तहस्तःस्यात्	.. V	25
प्रेषयित्वा नयेत् सेनां	.. VI	36
घ		
वद्गोधाडुलीत्ताणः	.. IV	23
वन्धयेच्च तटाकानि	.. VIII	59
वन्धुत्वज्ञापनं स्वात्म	.. VIII	75
वह्दयान् प्रात्ययिकान्	.. VI	31
वालोऽपि नावमन्तन्यः	.. VIII	5
वाहन्ननस्सुत्सरुश्च	.. IV	50
विभीषिकाविधातं च	.. VI	60
बुभुग्डी तु वृहद्गन्धिः	.. IV	51
बृहत्सर्लर्दूग्गमा	.. IV	34
ब्रह्मण च ततो दृष्टा	.. I	37
ब्रह्मा महेश्वरः स्कन्दः	.. I	21
ब्राह्मणेभ्यो नाददीत	.. VIII	57

भ

भटेभ्यश्चैव वल्गाणि	.. VI	102
भवानष्टादशान्येषु	.. I	61
भिण्ठिवालस्तु वक्राङ्गः	.. IV	30
भुक्त्वा भागवतं शास्त्रं	.. IV	91
भुसुंडीति द्वादशैते	.. II	18
भूमृद्भेदश्चाविचाल्यं	.. IV	16
भृतिश्चातिरथे देया	.. VII	34
भृशश्वो मानसः पुत्रः	.. I	44
भेदस्त्रिधान्यतरस्त्रेह	.. VIII	78
भोगं च दद्याद्विप्रेभ्यः	.. VIII	62
भ्रान्तमुद्धान्तमाविद्धं	.. III	25
भ्रामणं कर्पणं चैव	.. V	21
भ्रामणं क्षेपणं चैति	.. IV	29

म

मण्डलानि विचित्राणि	.. V	31
Do.	.. V	41
मत्सकाशाद्धनुर्वेदं	.. I	47
मदङ्गत्तानुपादाय	.. II	51
मदोक्तटांश्च कलभान्	.. VI	18
मधुरानूपरे देशे	.. VI	38
मधु साशीविपषटा	.. V	54
मन्त्रो विजयमूलं हि	.. VIII	67
मन्दरं पर्वतश्रेष्ठं	.. II	41
मयूखी कृतयष्टिः स्यात्	.. V	46
मर्दनीयतरुश्रेष्ठा	.. VI	71
महर्षिसुरगन्धर्वा	.. III	18
महेन्द्रो लोकपालेभ्यः	.. III	31
मां रक्ष रक्षेत्युच्चार्य	.. II	7

	सर्ग	श्लोक		सर्ग	श्लोक
धर्मशास्त्रानुवादेन	VIII	22	पदातये सुवर्णाना	VIII	39
धर्मसेतुमतिक्रान्	III	32	पदातीना सहस्रस्य	VII	38
धृत्वा यात्रामारभस्व	I	53	परपरा तु का तस्य	III	3
			परद्रव्ये प्रेरण च	VIII	77
न			परराष्ट्राजितं द्रव्य	VI	103
न कूटेरायुषैर्हन्यात्	VII	45	परशु सूक्ष्मयष्टि स्यात्	V	9
नगरे नगरे च स्यात्	VIII	53	परावृत्त सात्रिवृत्त	V	33
न प्रसुप्त न प्रथत	VII	47	परीधो वर्तुलाकार	V	45
नमोऽग्निज्वालयोद्भास्य	III	13	परिमोक्ष प्रहाराणा	V	32
न मुसे त्रिणिन हन्यात्	VII	49	परिवर्तनाधिकारैश्च	VIII	40
नलिका ऋजुदेहा स्यात्	IV	40	परीक्षित स्वमप्येव	VIII	95
न हन्याद्दृष्टुक्षमारूढ	VII	46	परीक्षितमहाबुद्धि	II	64
नागा दश रथस्यास्य	VII	6	पलायित सायुध तु	VI	95
नागास्त्र गारुडास्त्र च	II	27	पलायित स्वभृतिक	VI	96
नामापि तस्य राजंति	I	30	पश्याणानि खलीनानि	VI	46
नित्यकर्म समाप्याथ	VIII	11	पादावकर्षसन्धाने	III	26
निस्त्रभे निर्गवाक्षे च	VIII	69	पाद्यमर्घ्यं तथा गा च	I	5
नीतिशास्त्रमिदं प्रोक्तं	VIII	99	पापा ह्येते कथं धर्म	V	58
नीलोत्पलसवर्णं तत्	III	14	पादास्तुसूक्ष्मावयव	IV	45
नीललोहितवर्णं तत्	V	12	पित्र्यस्तौमनसश्चैव	II	33
प			पिनाकम्बु त्रिदीर्घ	V	2
पञ्चविंशत्सहस्राणि	I	23	पुरोगानुचाराश्चैव	VI	22
पट्टिद्य पुप्रमाण स्यात्	V	39	पूरण स्थारण चैव	IV	19
पठेद्य य इदं काव्य	VIII	97	पूर्वैरानुश्रुता या तु	VIII	66
पतद्ग द्य गन्धतैल	VI	54	पूर्वं वक्ष्यामि मुक्ताना	IV	5
पत्ति सेनामुख गुल्म	VII	3	पृष्ठ्यान् वृषानधतरीन्	VI	50
पत्ते सेनामुखस्यापि	VI	75	पृथुभीषण सूक्ष्मशिर	IV	18
पत्त्यङ्गश्चिगुणैर् सर्ग	VII	10	पृथुमेव प्रशाम्येन	VIII	93
पत्त्याद्यङ्गतीनशौ	VI	80	पृथुर्बन्धु प्रना रक्षन्	I	20
पत्त्याद्यङ्गे ध्वनपटा.	VII	32			

सर्गः श्लोकः

पेतुरुल्का दिवो घोरा ..	III	17
प्रजोद्वैजनकर्तृणां ..	VIII	32
प्रतिग्रहे वासयेच्च, ..	VI	23
प्रतिप्रयाणं मृत्यानां ..	VI	100
प्रत्यग्रे कर्मणि कृते ..	VI	88
प्रत्यालीढकमालीढं ..	IV	24
प्रदक्षिणं च शैध्यं च ..	IV	26
प्रदरो दृढकः सत्यः ..	VI	4
प्रदेयानि तु योधानां ..	VI	44
प्रभूतजलकाष्ठानि ..	VI	42
प्रयाणपूर्वयायित्वं ..	VI	59
प्रयोगकोटीरयुतः ..	II	3
प्रत्रिभागो न राष्ट्राणां ..	I	32
प्रसारणं वेष्टनं च ..	IV	46
प्रस्वापनप्रशमने ..	II	25
प्राचेतसमनुश्रापि ..	I	24
प्रासस्तु सप्तहस्तः स्वात् ..	V	25
प्रेषयित्वा नयेत् सेनां ..	VI	36
घ		
बद्धगोधाङ्गुलीत्वाणः ..	IV	23
बन्धयेच्च तटाकानि ..	VIII	59
बन्धुत्वज्ञापनं स्वात्म ..	VIII	75
बहूदयान् प्रात्ययिकान् ..	VI	31
वालोऽपि नावमन्तन्यः ..	VIII	5
वाहून्नतस्सुत्सरुश्च ..	IV	50
विभीषिकाविधातं च ..	VI	60
बुसुण्डी तु बृहद्बन्धिः ..	IV	51
बृहत्सरूर्ध्वगमा ..	IV	34
ब्रह्माणं च ततो दृष्ट्वा ..	I	37
ब्रह्मा महेश्वरः स्कन्दः ..	I	21
ब्राह्मणेभ्यो नाददीत ..	VIII	57

भ

भटेभ्यश्चैव वस्त्राणि ..	VI	102
भवानष्टादशान्येषु ..	I	61
भिण्ठिवालस्तु वक्राङ्गः ..	IV	30
भुक्त्वा भागवतं शास्त्रं ..	IV	91
भुसुंडीति द्वादशैते ..	II	18
भृशुद्भेदश्चाविचाल्यं ..	IV	16
भृतिश्चातिरथे देया ..	VII	34
भृशाश्वो मानसः पुत्रः ..	I	44
भेदस्त्रिधान्यतरस्नेह ..	VIII	78
भोगं च दद्याद्विप्रेभ्यः ..	VIII	62
भ्रान्तमुद्धान्तमाविद्धं ..	III	25
भ्रामणं कर्षणं चैव ..	V	21
भ्रामणं क्षेपणं चेति ..	IV	29

म

मण्डलानि विचित्राणि ..	V	31
Do. ..	V	41
मत्सकाशाद्धनुर्वेदं ..	I	47
मदद्वात्तानुपादाय ..	II	51
मदोत्कटांश्च कलमान् ..	VI	18
मधुरानुपरे देशे ..	VI	38
मधु साशीविपघटा ..	V	54
मन्त्रो विजयमूलं हि ..	VIII	67
मन्दरं पर्वतश्रेष्ठं ..	II	44
मयूखी कृतयाष्टिः स्वात् ..	V	46
मर्दनीयतरश्रेष्ठा ..	VI	71
महर्षिसुरमन्धर्वा ..	III	18
महेन्द्रो लोकपालेभ्यः ..	III	31
मां रक्ष रक्षेत्युच्चार्य ..	II	7

	सं श्लोक		सं श्लोक
मार्गजीर्षे शुभे मासि	VII 51	यस्य मन्त्र न जानन्ति	VIII 70
मित्रस्य चानुरोधेन	VIII 83	यादृक् सैन्याधिपत्ये तु	VI 79
मित्तेण चैव विकृते	VIII 81	यस्य शूद्रस्तु बुरुते	VIII 17
मिश्रण स्फोटन वीथी	IV 27	यानि प्रामिकभोज्यानि	VIII 49
मुक्त चैव ह्यमुक्त च	II 11	यापन धूर्णन चेति	IV 52
मुक्त वाणादि विज्ञेय	II 12	यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य	VIII 96
मुक्तामुक्त्पद्मोक्तानि	V 60	युद्धकाले ह्यनुप्राप्ते	VII 60
मुद्गर सुक्ष्मपाद स्यात्	V 35	युद्धे स्वार्थं मृता ये च	VI 106
मुनिगारशिराश्चापि	I 26	युवराजाय वर्वाणा	VII 33
मुष्टिग्रह परिक्षेप	V 14	योगन्धर सनिद्रेश्च	II 32
मुष्ट्यग्रग्रहण चैव	V 17	यो दण्ड्यान् मोचये	VII 64
मुसलस्त्वक्षिशीर्षभ्या	VI 38	द्राजा	
मूलप्रतिग्रह कृत्वा	VI 32	योधेषु रथिकान् कुर्यात्	IV 55
मृताना जीवता चापि	VI 107		र
मृदुर् राजा सतत	VIII 43	रक्षाक्ष क्रूरनिर्हाद	III 15
मौल्यान् शास्त्रविद	VIII 18	रक्षणार्थाय लोकस्य	III 16
मौष्टिक सुत्तरु ज्ञेय	V 40	रक्षोगजादिदेहाना	IV 17
म्लेच्छा गोयोनयश्चान्ये	V 52	रक्षोदेवमनुष्याणा	VI 10
		रञ्जुन् शङ्कुन् शङ्कुरोपान्	VI 48
य		रथाक्षमालका या च	V 30
यन्त्राणि लोहसीसाना	V 52	राङ्गिक त्रिणत प्रोक्त	IV 21
यज्ञ धाकरव तत्र	III 12	राजधर्मा कृता सर्वे	I 10
यत् शका भवेत् भीति	VII 55	राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि	VIII 1
यतो भवेत् भय शत्रो	VIII 54	राजाजाप्रतिनन्दीना	VIII 33
यत्र श्यामो लोहिताक्ष	VIII 30	राजान प्रथम निन्देत्	VIII 44
यथा हि गर्भिणी हिस्वा	VIII 2	राज्ञा नियमितास्त्यक्त्वा	VI 81
यदां मुञ्चेच्छर निध्येत्	IV 14	राज्ञोऽपहासनिन्दे च	VIII 42
यद्यद्राश्रित चास्थि	II 57		ल
यममान्न्दकधनानि	VII 57	रक्षाध्यायान् जगौ	I 22
यस्त्वमात्योऽनुकृष्ट स्यात्	VI 84	रक्ष्यस्य प्रतिसन्धान	IV 18

लगुडः सूक्ष्मपादः स्यात् ..	IV	42	वेदव्यासश्च भगवान् ..	I	21
लवित्रं भुनक्तव्यं स्यात् ..	V	18	वेनपुत्र प्रवक्ष्यामि ..	III	5
लालाटिकश्चेद्विज्ञितः ..	VI	73	वैन्योऽपि तत्तथा चक्रे ..	VIII	94
लिङ्गमेवाश्रमस्यातौ ..	I	14	वैशंपायन इत्युक्त्वा ..	VIII	100
लोकनाथ नमस्तेऽस्तु ..	III	1	वैशंपायननामा तु ..	I	3
			वैश्यो वा शूद्रजातीयः ..	VIII	98
व			व्याजेन युज्यतां चैव ..	VII	61
वक्ष्यामि चोपसंहारान् ..	II	28	व्यादितास्यातिनीला च ..	IV	33
वज्रं खड्गो धनुश्चक्रं ..	II	2			
वज्रमाली च परशुः ..	II	19	श		
वनदिव्यार्गविज्ञानं ..	VI	64	शक्तिर्हस्तद्वयोत्सेधा ..	IV	32
वराकीर्धैव तरुजाः ..	VI	52	शतघ्नी कण्टकयुता ..	V	48
वाचा तान् भीषयित्वा तु ..	VIII	28	शतलयाध्यायवती ..	I	27
वामांगुष्ठं तदुदरे ..	IV	12	शताक्षानाभिमानां च ..	VII	2
वाराही मकरव्यूहः ..	VI	9	शत्रुपत्त्यश्चरोधश्च ..	VI	61
वार्तिकाधिपतेश्चापि ..	VII	41	शत्रुषु स्वीयमार्गाश्च ..	VII	62
वाहिन्यां स्यन्दनाः प्रोक्ताः ..	VII	15	शत्रुसेनाविभेचारं ..	VI	110
विंशतीशश्च तत्सर्वं ..	VIII	48	शत्रुसेविनि मित्ते च ..	VII	52
विचमेव कलौ नृणां ..	I	12	शत्रुसैन्यात् कृञ्जरं वा ..	VI	99
विद्रावयेच्छत्रुगुल्मान् ..	VI	39	शत्रूणामभिरोधश्च ..	VI	63
विभीषिकां विधातं च ..	VI	60	शत्रूणामुपपातार्थं ..	VI	109
विमलस्तीक्ष्णधारश्च ..	III	20	शरासनधरांश्चैव ..	III	7
विविधानि च वाद्यानि ..	VI	51	शस्त्रमस्त्रं च प्रत्यस्त्रं ..	II	14
विशालो विजयः सूची ..	VI	5	शस्त्राणि लोके द्वात्रिंशत् ..	II	59
विशीर्णे कार्मुके राजन् ..	III	6	शास्त्रानगरमर्हस्तु ..	VIII	51
विष्णुचक्रं वज्रमस्त्रं ..	II	40	शिक्षणार्थं च ये योज्याः ..	VIII	37
विष्णुर्मरीचये प्रादात् ..	III	30	शिक्षरी धर्मपाथं च ..	II	23
वीतमन्तःपुरं चैव ..	VI	19	शिथिलानि च शस्त्राणि ..	VI	105
वृत्तो राजगुणैः पद्भिः ..	I	49	शूद्रप्रायेषु वर्णेषु ..	I	17
वेतनं रथिकायाश्च ..	VII	35	शृणु चाप्यपरं भूयः ..	II	42
			शोधनं कृपतीर्थानां ..	VI	66

	सर्ग	श्लोक		सर्ग	श्लोक
श्रीगर्भो विनयश्चैव	III	37	सर्वाश्चापती राज	VII	37
श्रीमत्तक्षशिलाया तु	I	2	तापनान्यस्थिमृतानि	II	50
श्रीमद्भक्तानन	I	1	साम दान च भेद च	VIII	73
	प		साम पञ्चविध ज्ञेय	VIII	74
पद्मिनागसहस्राणि	I	34	सारथ्ये च गजस्कन्धे	VI	57
	स		सीरो द्विवक्तो विशिख	V	37
संपात समुदीर्णं च	V	8	सुपरीक्षितमन्त्राज्य	VIII	89
सम्य चैव मित्रेण	VIII	82	सुपन्त्रिण प्रकुर्वीत	VIII	19
सर्वत मौसल सत्य	II	26	सेतुभेदकराणा च	VIII	34
सहारात्राम दुर्धर्मान्	I	46	सेनाकर्म समालोक्य	VIII	23
सकाण्डपृष्ठ सनल	VI	30	सेनामुखे तु गणिता	VII	11
सहामेऽमिमुखा कृत्वा	VI	108	सेनाया श्रुतिदाले च	VII	42
स च तान् सपरिकामेत्	VIII	54	सैनिकान् परिधिस्वाश्च	VI	33
स तथेति प्रतिश्रुत्य	III	33	सोऽभिर्भवति वायुश्च	VIII	4
स तद्वच समाकर्ण्य	III	4	सौविदलान् वर्षवरान्	VI	20
सत्कृत्य मनवे दत्त	V	13	स्थूणस्तु रत्तदेह स्यात्	V	24
सत्य सत्य पुन सत्य	II	10	स्वदचात् द्विगुण पुण्य	VIII	65
सत्यवान् सत्यकीर्तिश्च	II	29	स्वद्रव्यमाहरेत् तेभ्य	VIII	26
सत्यवान् सर्वदमन	II	36	स्वमूल तु दृढ कृत्वा	I	54
सत्सर्पर्वतुलो नील	V	36	स्वयभोर्नचन श्रुत्वा	IV	1
सन्धिविग्रहतत्वज्ञ	I	48	स्वशक्त्युपचय ज्ञात्वा	VI	2
सन्मान च च कुर्वीत	VIII	60	स्वाज्ञासचरणार्थाय	VI	78
सलकोट्यश्च चैकोन	VII	22	स्वाधीनादिकृताना तु	VIII	35
सप्तविंशतिसाहस्रा	VII	14	स्वान्यसहारकाभावात्	II	41
सप्ताशीति च रक्षणा	VII	26		ह	
समुत्पिञ्जे स्वसैन्ये च	VI	85	हन्यमानस्य यत्किञ्चित्	VII	50
सर्वभोचननामा तु	II	38	हयं वा शकटीं वापि	VI	104
सर्वसेनाधिप कार्य	VI	72	हयारूढवर हत्वा	VI	98
सर्वस्वहरणश्चैव	VIII	39	हिरण्यकशिपुश्चैव	III	9
सर्वाभिसारमहित	VI	15	हूणा पुलिन्दा शवरा	V	56

श्री

विषयसूचिका

		पृष्ठ			पृष्ठ
<u>प्रथमोऽध्याय</u>				<u>पञ्चमोऽध्याय</u>	
मङ्गलाचरणम्	...	1	द्रुघणस्वरूपादिकथनम्	...	45
उपोद्धात.	...	2	तोमरस्वरूपादिकथनम्	...	45
कलियुगाचारकथनम्	...	4	नलिकास्वरूपादिकथनम्	...	45
(राजशास्त्रे) पूर्वग्रन्थपरिचय	...	6	लगुडस्वरूपादिकथनम्	...	46
धनुर्वेदोपदेश	...	7	पाशस्वरूपादिकथनम्	...	46
शस्त्रास्त्रजननम्	...	10	चक्रस्वरूपादिकथनम्	...	46
धर्मप्रजापरिपालनोपदेश	...	11	दन्तकण्टकस्वरूपादिकथनम्	...	47
			बुसुण्डीस्वरूपादिकथनम्	...	47
<u>द्वितीयोऽध्याय</u>					
धनुर्वेदस्वरूपनिरूपणम्	...	19	वज्रलक्षणम्	...	48
धनुर्वेदस्य मतभेदेन चातुर्विध्यकथनम्	...	21	ईलीलक्षणम्	...	49
पादचतुष्टयस्य प्रत्येकमवान्तरभेदवर्णनम्	...	21	परशुलक्षणम्	...	49
दधीचिनिकटे देवैः स्वायुधन्यास	...	25	गोशीर्षस्वरूपादि	...	49
तदङ्गात् सवज्रशस्त्राणामुद्गम	...	26	असिधेनुस्वरूपादि	...	50
धनुर्वेदमाहारम्यम्	...	28	लविलस्वरूपादि	...	50
			आस्तरस्वरूपादि	...	50
<u>तृतीयोऽध्याय</u>			कुन्तस्वरूपादि	...	51
असितृत्तान्तकथनम्	...	30	स्थूणस्वरूपादि	...	51
असे रहस्यनामानि	...	36	प्रासस्वरूपादि	...	51
			पिनाकस्वरूपादि	...	52
<u>चतुर्थोऽध्याय</u>			गदास्वरूपादि	...	52
धनुस्वरूपादिकथनम्	...	38	मुद्गरस्वरूपादि	...	53
इषुस्वरूपादिकथनम्	...	43	सीरस्वरूपादि	...	53
भिण्डियालस्वरूपादिकथनम्	...	43	मुसलस्वरूपादि	...	53
शक्तिस्वरूपादिकथनम्	...	44	पट्टिशस्वरूपादि	...	54

	पृष्ठः		पृष्ठः
मौष्टिकस्वरूपादि ...	54	कूटयुद्धनिषेधः .	87
परिघस्वरूपादि ...	55	युद्धयात्रादि ...	88
मयूखीस्वरूपादि ...	55	दण्डशिक्षणम् .	90
शतघ्नीस्वरूपादि ...	56		
कूटयुद्धवर्णनम् ...	57		
		<u>अष्टमोऽध्यायः.</u>	
<u>षष्ठोऽध्यायः</u>		राजप्रभावः ...	91
व्यूहभेदाः ...	59	राजार्थचिन्तनम् ...	92
व्यूहनिर्माणप्रकारः ...	60	राज्यतन्त्रविचारः ...	93
युद्धसज्जीकरणम् ...	61	धर्मप्रवक्त्रादिनियमनम् ...	93
चतुरङ्गकर्मादि ...	70	दुष्टशिक्षणम् ...	96
सेनापत्यादिनियमनविधिः ...	72	ग्रामाधिपत्यादिपु अधिकारविभागः ...	99
रहस्यगोपनप्रकारः ...	73	करग्रहव्यवस्था .	101
पारितोषिकदानादि ...	75	मन्त्रप्रकारः .	103
जीवनदानम् ...	79	राज्ञ कृत्यन्तराणि ...	107
		ग्रन्थोपसंहार ...	108
<u>सप्तमोऽध्यायः</u>			
सेनाविशेषकथनम् ..	81		
श्रुतिव्यवस्था ..	85		